

Aan de slag met sterke vrouwen in het Koninkrijk

Onderzoek naar beleid & praktijk

Een onderzoek van de Universiteit van de Nederlandse Antillen in opdracht van het ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties

Maart 2010



Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties

Inhoud

Woord vooraf	5
1 Introductie	7
1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen	7
1.2 Werkwijze	8
1.3 Inhoudelijk vertrekpunt	8
2 Overzicht beleid	13
2.1 Beleid Nederlandse Antillen	13
2.2 Beleid Aruba	18
2.3 Beleid Nederland	19
2.4 Beleid Antillianengemeenten: enkele voorbeelden	25
2.5 Belangrijkste observaties	27
3 Beleid en de uitvoeringspraktijk	31
3.1 Instellingen en programma's Nederlandse Antillen en Aruba	33
3.2 Interventies Nederlandse Antillen en Aruba	37
3.3 Interventies Nederland	45
3.4 Belangrijkste observaties reguliere interventies	55
3.5 Out-of-the-box interventies	56
4 Kansen, knelpunten en elementen van een kansrijke aanpak	63
4.1 Kansen en knelpunten uit empirie, beleid en praktijk	63
4.2 Elementen van kansrijke interventies	67
5 Concrete suggesties voor kansrijke interventies	71
5.1 Werken aan Zelfbeeld	71
5.2 Werken aan Empowerment	74
5.3 Werken aan Zelfredzaamheid	75
5.4 Algemene aandachtspunten uit de expertmeetings	77

6 Terugblik en aanbevelingen	81
6.1 Vertrekpunt van het onderzoek	81
6.2 Terugblik beleid en praktijk Nederlandse Antillen en Aruba	82
6.3 Terugblik beleid & praktijk Nederland	84
6.4 Conclusies	86
Literatuur	89

Woord vooraf

In december 2007 lanceerde staatssecretaris Ank Bijleveld-Schouten het Initiatief Sterke Vrouwen van het Koninkrijk. Na een eerste brainstormsessie in januari 2008 en een 'city safari' in Rotterdam werden de contouren van ons initiatief duidelijker: We zouden kijken naar de historische ontwikkeling van de Antilliaanse en Arubaanse gezinnen en naar de factoren die de kracht en/of de kwetsbaarheid bepalen van (alleenstaande) vrouwen die verantwoordelijk zijn voor hun huishoudens. Dit zou moeten uitmonden in concrete aanbevelingen om de positie van deze vrouwen te versterken en daarmee een bijdrage te leveren aan een betere toekomst voor de Antilliaanse en Arubaanse jeugd. Immers, bij de moeder ligt de sleutel tot de kracht van een nieuwe generatie. En daar is het ons toch om te doen: een betere toekomst voor de jeugd van de Nederlandse Antillen en Aruba.

In dit rapport staan beleid en praktijk centraal: welke interventies of elementen daarvan zijn kansrijk als het gaat om de versterking van de positie van de Antilliaanse en Arubaanse alleenstaande moeder?

De groep Sterke Vrouwen heeft tijdens de 'city safari' in Rotterdam zelf kennis gemaakt met enkele van deze interventies. We zijn op bezoek geweest bij de vrouwenstudio in Katendrecht, het project Eksito in Charlois en de Victory Outreach kerk in de Tarwewijk. We hebben daar gesproken met hulpverleners en cliënten, met moeders en jongeren. Ieder met zijn of haar eigen verhaal. Deze ervaring heeft uitgewezen dat continue moet worden gekeken naar waar en hoe 'best practices' zich ontwikkelen. Vaak komt dit tot uiting daar waar beleid en praktijk elkaar complementeren.

Het zijn dus dit soort interventies die centraal staan in dit onderzoek. Op basis van deskresearch en seminars zijn elementen geïdentificeerd die deze interventies voor deze specifieke doelgroep, alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse moeders, kansrijk maken. Daarbij is voorgebouwd op de conclusies van het sociaal-historisch en empirisch onderzoek. Uit dit onderzoek bleek dat de thema's zelfbeeld, empowerment en zelfredzaamheid de leidraad moeten vormen voor interventies die gericht zijn op de versterking van de positie van deze vrouwen.

Ik heb zelf één van de seminars bijgewoond die als basis hebben gediend voor dit onderzoek. Wat me daar opviel is de behoefte aan uitwisseling van kennis en informatie tussen de verschillende delen van het Koninkrijk en tussen de eiland-

gebieden onderling en de grote bereidheid samen op te trekken rond dit thema. Wat je telkens weer tegenkomt, is dat deze uitwisselingen weer animo geven om verder te gaan, vooral daar waar de uitdagingen voor de diverse actoren in het proces het grootst zijn.

Daarmee is voor mij de cirkel van het Sterke Vrouwen Initiatief rond. We zijn gestart met de constatering van een aantal vrouwelijke bestuurders dat de toekomst van de jeugd een gezamenlijke verantwoordelijkheid binnen het Koninkrijk is. De seminars hebben laten zien dat deze gezamenlijke verantwoordelijkheid ook op de werkvloer wordt ervaren.

Met dit rapport in handen, met concrete tips en aanbevelingen, kunnen wij uitvoering geven aan die gezamenlijke verantwoordelijkheid.

Ik zeg dus namens de Sterke Vrouwen van het Koninkrijk: "Aan de slag!"

Sarah Wescot-Williams,
Voorzitter begeleidingscommissie

1 Introductie

1.1 Probleemstelling en onderzoeksvragen

"Sterke vrouwen voor een nieuwe sterke generatie". Onder dat motto zetten twaalf vrouwelijke (oud)bestuurders en politici uit het Koninkrijk zich in voor de versterking van de positie van de moeder en daarmee voor een betere toekomst voor de jeugd. In oktober 2008 is in dit kader aan de Universiteit van de Nederlandse Antillen (UNA) opdracht gegeven tot het uitvoeren van het beschrijvend **sociaal-historisch onderzoek** en een **empirisch onderzoek**. Dit rapport betreft het 'derde luik' van het onderzoek, **het beleidsonderzoek**.

De kaders voor het afrondende beleidsonderzoek worden primair gevormd door de vragen die de bestuurders zich stelden tijdens de startconferentie op 8 oktober 2008. Nader geconcretiseerd leveren deze vragen voor dit onderzoek de volgende probleemstelling op:

*Welke **factoren** bepalen kracht & kwetsbaarheid van Antilliaanse of Arubaanse eenoudergezinnen in het Koninkrijk, en wat zijn **handvatten** voor de beleidsmakers en uitvoeringsprofessionals om problemen aan te pakken?*

Het beleidsonderzoek start vanuit de identificatie en nadere duiding (begripsbepaling) van concrete succes- en faalfactoren voor de aanpak van kwetsbare gezinssituaties. Deze concrete succes- en faalfactoren worden geïdentificeerd op basis van de (globale) uitkomsten van het empirisch onderzoek. Vanuit dit vertrekpunt vindt het beleids-onderzoek plaats, met de volgende onderzoeksvragen:

- Welke binnen het Koninkrijk toegepaste interventies gericht op het versterken van de positie van kwetsbare eenoudergezinnen zijn ofwel in een vergelijkbare situatie al succesvol gebleken, ofwel zijn in een andere situatie al succesvol gebleken en lijken ook voor deze context kansrijk?
 - Wat is de vorm en inhoud van de interventie?
 - Op welke succes- en/of faalfactoren is de interventie gericht?
 - Wat maakt de interventie succesvol en kansrijk?
- Welke beleidsaanbevelingen zijn te doen voor een kansrijke aanpak gericht op het versterken van de positie van kwetsbare eenoudergezinnen?

1.2 Werkwijze

Het onderzoek is uitgevoerd door onderzoekers en studenten op Curaçao (Universiteit van de Nederlandse Antillen) en in Nederland (Hogeschool van Amsterdam).

Het onderzoek is gestart met het uitvoeren van inventarisaties naar beleid en praktijk, zowel op basis van deskresearch als gesprekken met diverse instanties, beleidsmakers en professionals. Vervolgens is een globale analyse gedaan van kansen en knelpunten op beleidsniveau, en van kansrijke elementen op praktijkniveau.

Op basis van deze inzichten zijn seminars georganiseerd, waarbij de voorlopige analyse is getoetst bij professionals en beleidsmakers. In kleine workshops – georganiseerd op basis van onze drie hoofdthema's (zie 1.3) – zijn enkele kansrijke interventies voorgehouden aan de deelnemers, met de vraag of deze interventies zouden kunnen werken in hun praktijk, en zo ja, hoe.

De seminars zijn georganiseerd op 4 februari 2010 op Curaçao (deelnemers van de Benedenwinden), op 9 februari 2010 op St. Maarten (deelnemers van de Bovenwinden) en op 3 maart 2010 in Den Haag (deelnemers uit Nederland). De hier verkregen input is met name in hoofdstuk 5 verwerkt. Daarnaast hebben de seminars aanvullende informatie opgeleverd voor de inventarisatie (hoofdstukken 2 en 3).

1.3 Inhoudelijk vertrekpunt

De sociaal-historische en de empirische studie die is uitgevoerd in het kader van het Sterke Vrouwen initiatief geeft de inhoudelijke grondslag voor dit praktijkonderzoek. Het onderzoek heeft laten zien dat het duiden van deze gezinssamenstelling als (per definitie) *problematisch* niet gegrond is en ook niet bijdraagt aan het oplossen van problemen in deze groep. Onvoldoende inkomen en een daarmee samenhangend tekortschietend opleidingsniveau zijn vaker oorzaak van problemen in welke gezinssamenstelling dan ook. Inzicht in de matrifocale aard van Antilliaanse en Arubaanse familiepatronen - zoals dit onderzoek heeft gegeven - blijkt vooral van betekenis voor het begrijpen van de sociale steunfunctie in en rond de moeders. Van 'alleenstaande moeders' kan feitelijk niet gesproken worden - eerder is sprake van fluïde familieverbanden.

Meer specifiek zijn de belangrijkste inzichten uit dit onderzoek als volgt:

- De steunverbanden in de Antilliaanse en Arubaanse families blijken in het algemeen sterk, met name op de Benedenwinden. Juist hierdoor heeft de migratie van vrouwen naar Nederland vaak een relatief isolement tot gevolg. In Nederland wordt een gemis aan steun ervaren, zelfs al ontvangt de vrouw uiteenlopende vormen van hulpverlening.

- Op de Bovenwinden en op Bonaire is de situatie relatief zorgelijk en is geconstateerd dat zowel de familiale als de professionele steunfunctie vaak ontoereikend is. Desondanks tonen ook respondenten hier doorzettingsvermogen. Juist uit het moederschap kan kracht geput worden om zich in te zetten voor positieversterking. Bij veel moeders op deze eilanden is het werken aan het zelfbeeld daarbij een eerste randvoorwaarde die aandacht vraagt.
- Het onderzoek laat een zich doorzettende lijn zien van traditionele familieverbanden. Er zijn nog veel elementen van matrifocale groepsopvoeding en de kerk en het geloof worden in geestelijke zin als belangrijke leidraad en steun ervaren bij de opvoeding. Niettemin lijken de familieverbanden de afgelopen jaren onderhevig te zijn aan modernisering en individualisering. Grootouders werken ook en zijn niet meer automatisch beschikbaar voor opvang. Daarnaast zien we dat de jonge moeder meer autonomie opeist in de opvoeding van haar kind. Met name op Curaçao en Aruba zal daarom de komende jaren het institutionaliseren en/of versterken van zorg, zoals kinderopvang, of het anderszins faciliteren van de werkende moeder, bijvoorbeeld door deeltijdarbeid, meer in beeld komen.

In de studie is duidelijk naar voren gekomen dat de vrouwen zich in verschillende delen van het Koninkrijk in andere stadia van ontwikkeling bevinden.

Aruba

De vrouwen op Aruba lijken een goede kans te hebben om op eigen benen te staan. De versterkingen die we bij onze respondenten hebben gezien zijn grotendeels op eigen kracht gerealiseerd, waarbij het opleidingsniveau van doorslaggevend belang bleek te zijn.

Streven: empowerment

In het beleid zou een verdere versterking van *empowerment* een realistische doelstelling zijn. Het zelfbeeld van de vrouwen is goed ontwikkeld, evenals de kans op zelfontplooiing (*capacity building*).

Instrument: community development

Een risicofactor is de steunfunctie. Een investering in het faciliteren van de werkende moeder, met name door kinderopvang, zou een belangrijke impuls betekenen voor de versterking van de vrouw en haar gezin. Om deze reden wordt community development door ons gezien als het concept waar de meeste winst behaald kan worden.

Curaçao

Net als op Aruba zien we dat de vrouwen op Curaçao - hoe moeilijk hun situatie ook is - in de basis een eigen bestaan kunnen opbouwen. Meestal is er een vangnet van familie dat helpt, maar ook zien we dat vrouwen zich echt op eigen kracht hebben

versterkt, veelal via onderwijs. Dit proces gaat hand-in-hand met een gesignaleerde individualisering.

Streven: empowerment

Net als voor Aruba is empowerment van de vrouw ook op Curaçao een realistische beleidsdoelstelling. Vrouwen die het redden versterken zich op eigen kracht via opleiding en werk.

Instrument: capability building

Alle Curaçaose respondenten hebben banen, maar niet allemaal op het niveau waar ze op zouden kunnen zitten gezien hun opleidingsniveau en hun werkervaring. In sommige gevallen zijn de werkomstandigheden erbarmelijk (slechte werktijden). In het geval van Curaçao zou de positie van de vrouw versterkt kunnen worden door het stimuleren en faciliteren van de beroeps- en loopbaanontwikkeling op alle niveaus en voor alle leeftijden (life-long-learning). Dit ondersteunt de vrouw in haar gezinstaken, maar ook in haar ontwikkeling naar een meer individuele economische zelfstandigheid.

Bonaire en de Bovenwinden

De interviews op Bonaire, St. Eustatius, Saba en St. Maarten hebben het meest sombere beeld opgeleverd. De vrouwen vallen hier makkelijk tussen wal en schip vanaf het moment van hun eerste zwangerschap. De ondersteuning is gering, zowel vanuit de overheid als vanuit het eigen netwerk. Zorgwekkend zijn de signalen rond risicovol gedrag, zoals verwaarlozing van de kinderen.

Streven: zelfbeeld

In het beleid zou het versterken van het zelfbeeld (deels: accountability bevorderen) een prioriteit moeten hebben. Dit is een randvoorwaarde voor de verdere versterking van de positie van de vrouw in eenoudergezinnen.

Instrumenten: community development, accountability en empowerment

Deze instrumenten zijn van wezenlijk belang voor de positieversterking. Wie ben ik, wat kan ik en waar ga ik naartoe? Informatievoorziening, training en coaching, ontwikkeling van het narratief (het eigen verhaal) en ontwikkeling van een sterker keuzegedrag (nee zeggen) zijn elementair.

Nederland

Onder de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland zien we een heel divers beeld van problematische tot succesvolle vrouwen. Veel Antilliaanse en Arubaanse vrouwen in Nederland hebben moeite met de druk vanuit de samenleving om zelfredzaam te zijn. Dit zet een belangrijke rem op hun ontwikkeling. Zij missen een

'bonding' (familie-) netwerk dat het met elkaar redt. Door het zakelijke karakter van de hulpverlening waarvoor 'bridging' sociale netwerken nodig zijn, mist de hulpverlening soms een wezenlijke aansluiting op deze vrouwen.

Streven: zelfredzaamheid

Door een soort tussenschakel te ontwikkelen zou de Nederlandse hulpverlening toch van betekenis kunnen zijn voor vrouwen uit Antilliaanse en Arubaanse eenoudergezinnen en kan wellicht het streven naar zelfredzaamheid in fasen worden bereikt. Er kan op meer creatieve wijzen, uitgaande van de constatering in dit onderzoek, invulling gegeven worden aan het streven om de vrouwen zelfredzaam te maken. Een optie is om zelfredzaamheid in collectief verband te organiseren ("samen zelfredzaam zijn"). Of om Antilliaanse of Arubaanse hulpverleners aan te stellen. Zij kunnen een tussenschakel en brugfunctie vervullen.

Instrument: empowerment en community development

Voor het bevorderen van individuele zelfredzaamheid is empowerment een belangrijk instrument. Voor het inrichten van collectieve zelfredzaamheid zal community development gestimuleerd moeten worden.

Drie kopthema's

Beleidsmatig zien we dus drie 'kopthema's' terugkomen:

- zelfbeeld
- zelfredzaamheid
- empowerment
- Deze drie begrippen staan centraal in de inventarisatie en analyse van beleid en praktijk in dit onderzoek.

2 Overzicht beleid

2.1 Beleid Nederlandse Antillen

In de eerste plaats is het belangrijk om de scheiding aan te geven tussen het Land Nederlandse Antillen en de afzonderlijke Eilandgebieden. Die scheiding heeft namelijk zijn weerslag op zowel beleid als uitvoeringspraktijk bij de versterking van alleenstaande vrouwen. Het Land Nederlandse Antillen heeft van oudsher de taak om beleidvoorbereiding en realisering op bijna alle thema's binnen de Antilliaanse samenleving mogelijk te maken. Hiervan uitgezonderd zijn de Koninkrijkstaken Defensie, kustbewaking, Buitenlandse Zaken en enkele justitiële aangelegenheden. Uitvoering geven aan het beleid dat op Landsniveau ontstaat, was een verantwoordelijkheid van de verschillende eilandgebieden. In de loop van de tijd zijn de eilandgebieden, en dan met name de eilanden die wat groter van omvang zijn, ook eigen beleid gaan ontwikkelen. Dat heeft verschillende oorzaken, maar is voornamelijk toe te wijzen aan het feit dat de eilanden dermate verschillen, dat een aanpassing van Landsbeleid naar de specifieke context per eiland, vaak nodig was. Zo is uiteindelijk een realiteit ontstaan waarin zowel het Land Nederlandse Antillen als de afzonderlijke Eilandgebieden beleid voor dezelfde thema's ontwikkelen. Ten slotte is er ook nog sprake van kennisuitwisseling tussen de eilanden op dienstenniveau. Met name de kleinere eilanden, die vaak kampen met een capaciteitstekort, nemen beleidsuitgangspunten en uitvoeringsinitiatieven over die voor hen relevant zijn. Een voorbeeld hiervan is de Afdeling Jeugdgezondheidszorg van Curaçao die regelmatig met alle andere Antilliaanse eilanden contact heeft over workshops en projecten.

Het is belangrijk om met deze context rekening te houden, ook wanneer we praten over beleid en uitvoering van empowerment voor vrouwen op de Nederlandse Antillen en Aruba: het ontbreken van zelfstandig beleid op een Eilandgebied hoeft niet te betekenen dat er dus geen ontwikkelingen zijn. Andersom geldt ook dat een mogelijke lacune in beleid op Landbeleid niet meteen hoeft te betekenen dat Eilanden niet zelf beleid en uitvoering zijn gaan regelen.

Beleid Land Nederlandse Antillen

Het Land Nederlandse Antillen kent geen specifiek beleid gericht op het versterken van de positie van alleenstaande moeders. Wel zijn er vanuit de Directies Sociale Ontwikkeling (DSO) en Onderwijs, Sport en Cultuur (DOSC) van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Sport verschillende initiatieven ontwikkeld om bij te dragen

aan dit thema. Het gaat dan met name om de versterking van het instituut gezin en het vormen van kansarme jongeren. Voorbeelden hiervan zijn studies naar de toepassing van 'restorative practices' als 'Eigen Kracht Conferenties' bij het oplossen van familieproblemen. Hierbij krijgt ook de verbinding richting de justitiële keten aandacht. Het eenoudergezin wordt binnen deze studie gezien als een context waarbinnen vaak hulp nodig is. Beleidsvoorbereiding hiertoe is in gang gezet.

Een ander voorbeeld van beleid is de Sociale Vormingsplicht, een Landsbreed programma dat ten doel heeft kansarme jongeren te vormen richting arbeidsmarkt. De Sociale Vormingsplicht (SVP) is een beleidsinitiatief dat met financiële steun van Nederland tot stand is gekomen en op 1 maart 2006 van kracht werd. De Directie Jeugd en Jongeren Ontwikkeling (DJJO) van het Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Sport voerde de coördinatie op dit onderdeel. In 2008 is besloten om de coördinatie en de uitvoering van dit programma over te dragen naar de afzonderlijke Eilandgebieden. DJJO fungeert nog steeds als een belangrijke 'Back Office': zij evalueert SVP regelmatig en zorgt voor kennisoverdracht richting de uitvoerders. Binnen de SVP is de alleenstaande moeder weliswaar niet een doelgroep met specifiek beleid, maar wel heel gezichtsbepalend.

De Federatie Antilliaanse Jeugdzorg (FAJ) treedt binnen Jeugdbeleid op als een belangrijke partner in Lands- en Eilandsbeleid. FAJ heeft als taak om als gesprekspartner op te treden bij het opzetten van Jeugdbeleid op de verschillende eilanden en het land. In veel gevallen betekent dat zelfs dat FAJ (mede)opsteller is van beleid (vgl. Jeugdbeleidsplan Curaçao 2006-2009). De FAJ heeft naast een beleidstaak ook een duidelijke uitvoerende taak. Binnen FAJ is de alleenstaande (jonge) moeder geen specifieke doelgroep, maar ook hier is het een profiel van een cliënt dat steeds vaker opduikt.

Ten slotte is het belangrijk om te vermelden dat het beleid dat ontwikkeld wordt door de eilanden in het kader van de verschillende samenwerkingsprogramma's met Nederland vaak raakvlakken heeft met de versterking van de positie van vrouwen. Enkele voorbeelden van Landsbrede samenwerkingsprogramma's zijn het Onderwijs en Jongeren Samenwerkingsprogramma (OJSP), waarvan de eerder genoemde Sociale Vormingsplicht onderdeel uitmaakt en het Sociaal Economisch Initiatief (SEI). Deze programma's lopen in respectievelijk 2012 en 2010 af. De Uitvoeringsorganisatie Ontwikkeling Nederlandse Antillen (USONA) ziet toe op de uitvoering van deze samenwerkingsprogramma's die zijn bedoeld voor Gouvernemental Organisations (GO's). Op het gebied van Non Governmental Organisations (NGO's) speelt de Antilliaanse Mede Financierings Organisatie (AMFO) een belangrijke rol. AMFO verstrekt fondsen aan initiatieven die betrekking hebben op Armoedebestrijding,

Vorming & Educatie en Zorg & Welzijn. Alhoewel het hier dus vooral uitvoering betreft, blijkt vaak dat de lessen die uit projecten getrokken worden later weer tot vernieuwing van staand beleid leiden. In die zin zijn ze dus ook belangrijk bij beleidsvorming.

Beleid Bonaire

Binnen het Eilandgebied is de Afdeling Welzijn verantwoordelijk voor integraal welzijnsbeleid. Dit welzijnsbeleid is gedefinieerd in een aantal maatschappelijke thema's. Voor het thema van dit onderzoek is van belang dat de onderdelen 'jeugd en jongeren' en 'gender-/gezinsbeleid' onderdeel uitmaken van dit pakket. Deze afdeling valt onder de Dienst Welzijn en Maatschappelijke Dienstverlening (DWM/SASO).

Vooralsnog is er geen sprake van zelfstandig gender en gezinsbeleid. Er zijn een aantal stuurgroepen bezig doelgroepenbeleid te ontwikkelen maar op dit thema is nog geen initiatief ondernomen. Wel bestaat er een Integraal Jeugdbeleidsplan 2007-2012 dat raakvlakken vertoont met het onderzoeksthema. Dit beleid geeft mede richting aan een aantal (subsidie)relaties met NGO's op Bonaire.

De verwachting is dat de toekomstige staatkundige veranderingen voor Bonaire, maar ook voor Saba en Statia, het nodige zullen veranderen. Aangezien Bonaire dan als bijzondere gemeente in het Nederlands staatsbestel komt te vallen, zal ook een deel van de beleidsagenda beïnvloed worden door de Nederlandse context. De Minister voor Jeugd en Gezin heeft al toegezegd dat nieuw te vormen Centra voor Jeugd en Gezin op de BES eilanden een belangrijke rol gaan spelen. Meer nadruk op gezins-ondersteuning, ook vanuit een beleidsoptiek is daarom zeer reëel.

Beleid Curaçao

Het Eilandgebied Curaçao riep in 1996 het Bureau Vrouwenzaken (BVZ) in het leven. Dit was een directe reactie op de verklaring van Beijing in 1995, waarin werd opgeroepen de activering van vrouwen wereldwijd ter hand te nemen. Bureau Vrouwenzaken is uitgegroeid tot de dienst die beleidsvorming omtrent empowerment van vrouwen ter hand neemt. Toch is het de afgelopen jaren niet gekomen tot het vaststellen van meerjarig beleid. Beleid had vaak een vrij korte horizon en werd per jaar vastgesteld in de begrotingsbehandeling. Gedurende de jaren is de koers steeds meer gericht geweest op het omgaan met multi-problematieken van alleenstaande vrouwen en de koppeling richting onderwijs en arbeidsmarkt. Dit heeft ondermeer geresulteerd in afspraken met andere diensten binnen het Eilandgebied zoals de GGD en Dienst Werk en Inkomen. Bureau Vrouwenzaken heeft ook aan de wieg gestaan van het nieuwe beleidsinitiatief '*Integrale Ketenzorg*' dat ten doel heeft om de cliënt een betere dienstverlening te geven en ervoor te zorgen dat behandeling planmatig verloopt.

Een andere belangrijke ontwikkeling binnen BVZ is de transformatie naar Bureau Familiezaken, Gender en Emancipatie. Het businessplan voor deze nieuwe dienst is geschreven en de implementatie gaat op korte termijn starten. Aanleiding voor deze verandering is het besef dat beleid ten behoeve van empowerment van vrouwen sterk afhankelijk is van een stabiele gezinssituatie en maatschappelijke acceptatie van eenoudergezinnen. In de nieuwe constellatie gaat het bureau zich ook steeds meer bezig houden met de rol van de vader binnen het gezin en de rechts- en inkomensongelijkheid van vrouwen op de arbeidsmarkt. Daarnaast stelt het nieuwe bureau zich ten doel de onderwijssector actiever betrokken te krijgen.

Naast Bureau Vrouwenzaken verleent de Afdeling Jeugdgezondheidszorg van de GGD gezinsondersteuning volgens het oorspronkelijk Australische "Triple P" concept. De naam Triple P staat voor positief pedagogisch programma. De aanpak van Triple P is gericht op het veranderen of verminderen van opvoedingsgedrag dat bijdraagt aan het ontstaan van emotionele en gedragsproblemen bij kinderen. Ouders leren gebruik te maken van de dagelijkse communicatie in het gezin om hun kinderen adequaat emotioneel te ondersteunen en hun sociale competentie en probleemoplossend vermogen te stimuleren. De positieve krachten in een gezin en de competentie van ouders worden zo versterkt en risicofactoren verminderd.

Deze werkwijze wordt ook toegepast op de andere eilanden van de Antillen, vaak via de lokale GGD's. Het beleid richt zich hier steeds meer op het ontwikkelen van behandelprotocollen en meer 'outreaching' werk. Belangrijk hierbij is de aanwezigheid in de wijken, hierbij wordt nauw samengewerkt met de consultatiecentra van het Wit Gele Kruis.

Ten slotte is het belangrijk te vermelden dat de gedeputeerde van Sociale Zaken het thema "*Versterking van het Gezin*" tot één van zijn drie speerpunten in beleid heeft benoemd. Alleenstaande moeders worden hierin niet expliciet benoemd maar zijn wel veelvuldig cliënt binnen de ketenzorg en uiteraard het nieuw te vormen Bureau Familiezaken, Gender en Emancipatie.

Beleid Saba

Het Eilandgebied Saba kent geen specifiek beleid rondom het versterken van de positie van alleenstaande vrouwen. Het Department of Social Affairs is formeel verantwoordelijk voor familiezaken maar er is nog geen beleid ontwikkeld. Het thema speelt zijdelings een rol bij twee speerpunten in het beleid van het Eilandgebied: toerisme en migratie. Met name op het laatste punt zijn de laatste jaren flinke stappen gemaakt. De relatief grote influx van migranten op het eiland is beter in kaart gebracht en wetgeving hieromtrent werkt naar behoren. Dat is relevant in dit verband omdat uit het veld blijkt dat probleemsituaties rondom alleenstaande vrouwen zich met name voordoen in de groep van allochtone Sabanen. Verder blijkt uit onderzoek dat een

groot deel van de jonge autochtone Sabanen het eiland verlaat voor studie of werk en vaak niet meer terug keert op het eiland. Dat laat zich zien in een relatief laag jeugdwerkloosheidspercentage. De activering van Sabanen in het toerisme is om die reden niet specifiek gericht op die doelgroep. De lokale GGD ontwikkelt eveneens geen beleid maar er is een samenwerkingsverband met GGD Curaçao op het gebied van opvoedingsondersteuning. Sporadisch zijn er ook contacten met de Women's Desk op Sint Eustatius en Sint Maarten.

Beleid Sint Eustatius

Het Eilandgebied heeft niet direct beleid ontwikkeld gericht op alleenstaande vrouwen. In navolging van Sint Maarten kent het eiland wel een Women's Desk: een door de overheid in het leven geroepen contactpersoon voor vrouwen met klachten. Deze Women's Desk is aangesloten bij het Department of Social Affairs. De Desk wordt ingevuld door een sociaal werker, die daarmee ook de ambitie invult om 'outreaching' diensten aan te bieden.

Veel van de problemen bij alleenstaande vrouwen blijken gerelateerd te zijn aan opvoedkundige en gezondheidsthema's. Voor opvoedkundige zaken neemt de lokale GGD regelmatig het voortouw, waarbij zij geholpen wordt door GGD Curaçao bij het opzetten van cursussen. Met name vanuit het Department of Health, wordt beleid ontwikkeld om preventief de staat van de gezondheid naar een hoger plan te krijgen. Alleenstaande moeders, met de nadruk op tienermoeders, krijgen in dit beleid speciale aandacht. Ook hier speelt de Women's Desk een cruciale rol bij de signalering van problemen en het in kaart brengen van de doelgroep. Er wordt in de praktijk veel samengewerkt met de Women's Desk op Sint Maarten.

In de zorgsector van Sint Eustatius zijn aspecten van ketensamenwerking herkenbaar die ook raken aan de problematiek van alleenstaande vrouwen. Het "We Care" initiatief is hierin prominent. In 2008 heeft het bestuurscollege van het eilandgebied Sint Eustatius het 'We Care document' als uitgangspunt voor zijn beleid genomen. In dat document hebben de diensten onderwijs en welzijn landelijke en eilandelijke zorg-rapporten bijeengezet en daarvan een synopsis gemaakt. Het 'We Care document' is een protocol geworden, omdat het ook inging op de werkwijze en uitvoering. In 2009 is het 'We Care Team' opgericht. In het kernteam zijn de kern-disciplines van zorg bijeengebracht. Hierin wordt het zorgveld zeer breed benaderd: van geestelijke tot lichamelijke zorg. Het gaat hier om disciplines als vrouwenzaken, de jeugdarts, voogdijraad, politie, verslavingszorg, sociaal werk, onderwijs en sport. Daarnaast worden alle stakeholders eens in het half jaar geïnformeerd over de stand van zaken. Het doel is om een integrale aanpak van zorgzaken te stimuleren voor jongeren tot en met 24 jaar.

Uit het voor deze datum veldonderzoek blijkt dat ook hier de problematiek van migrantenvrouwen een zwaar stempel drukt op de algemene situatie op Sint Eustatius. Een gedifferentieerd beleid, dat vooral ook voorziet in de behoeften van deze doelgroep, ontbreekt.

Het Department of Justice werkt aan een migratiebeleid maar hierin wordt vooral aandacht gegeven aan toelating en uitzetting.

Beleid Sint Maarten

Het Eilandgebied Sint Maarten kent sinds 1998 een Women's Desk. Dit bureau valt onder het Department of Social Affairs. Het is gericht op het verbeteren van het maatschappelijk welzijn van vrouwen en hun gezin. De Women's Desk is het centrale punt voor vrouwen de overheid en NGO's op het gebied van vrouwen en gender. Het ontwikkelt richtlijnen voor vrouwen en genderbeleid en hanteert hierbij de internationale verdragen als context. Daarnaast speelt ze een coördinerende rol ten opzichte van NGO's. Het thema mishandeling wordt de laatste jaren steeds pregnanter. In 2007 werd geconstateerd dat de vier jaren daarvoor het aantal mishandelinggevallen steeg. De Women's Desk heeft hierin een signalerende functie en legt de lijnen met andere overheidsdiensten zodat er iets gedaan kan worden aan de klachten.

Het is overigens belangrijk om te vermelden dat er ondanks het bestaan van een Women's Desk geen beleid gevoerd wordt op de versterking van de positie van de vrouw. Deelaspecten hiervan worden behandeld in andere beleidsagenda's zoals Justitie en Migratie, maar van een specifiek beleid is geen sprake. De Women's Desk zelf hamert op dergelijk beleid en staat een integrale aanpak voor waarin ook budgettering, armoedebestrijding, sociale vaardigheden en gezinsbegeleiding (met name bij vaders) meegenomen wordt. Verder zou er meer beleid en coördinatie nodig zijn om het volgens sommigen versnipperde veld van NGO's op één lijn te krijgen.

De afgelopen jaren is er vanuit preventief gezondheidsbeleid meer aandacht gekomen voor de rol van de moeder. Het gaat dan met name om de jonge- of tienermoeder. Het HIV/AIDS Programma heeft samen met het Preventive Health Department en Women's Desk een programma ontwikkeld om het bewustzijn van jonge moeders te stimuleren. Het gaat hierbij niet alleen om seksuele moraal en gedrag, maar ook om het verbeteren van het zelfbeeld en het aanleren van sociale vaardigheden.

2.2 Beleid Aruba

De positie van vrouwen in de Arubaanse samenleving heeft binnen de overheid vooral een plek bij de Directie Sociale Zaken. Het thema "*Kinderen en Gezin*" is één van de speerpunten van beleid. Opvallend is dat met name de jonge vrouw onderwerp van beleid is. Ook hier zien we dat het aanleren van een seksuele moraal en verantwoord gedrag belangrijke aspecten zijn. Dit wordt in de vorm van bewustwordingsprogramma's gegoten.

De laatste jaren is steeds meer aandacht in Aruba gekomen voor de problematiek rond tienerzwangerschappen, niet in de laatste plaats dankzij het baanbrekende werk van het Wit Gele Kruis. Vanuit de zorg om het stijgende aantal tienerzwangerschappen hebben diverse organisaties onder leiding van ATHA (Asosacion Trabao di Hubentud na Aruba), Casa Cuna en het Wit Gele Kruis een samenwerkingsverband opgericht, de Comision Embaraso Hubenil (CEMBRAH) om dit probleem aan te kunnen pakken. De overige leden van deze commissie zijn Fundacion Guia Mi, de YMCA, Famia Planea, de kinderafdeling en de medisch maatschappelijk werker van het Horacio Oduber Hospitaal (H.O.H.), de Voogdijraad, de Directie Sociale Zaken, Telefon pa Hubentud, EPB Hato en EPB San Nicolas.

Tot 2007 kende Aruba nog een Bureau Vrouwenzaken; inmiddels bestaat dit niet meer. Alle programma's gericht op jonge moeders lopen nu via de Directie Sociale Zaken en Fundashon pa Hende Muhé. De Directie Sociale Zaken signaleert de problemen en probeert workshops op te zetten daar waar ze nodig zijn. Bij klachten verwijzen zij door naar de behandelende instanties zoals de GGD, Casa Cuna (opvanghuis) en het Wit Gele Kruis.

Een ander thema dat tot voor kort sterk de beleidsagenda bepaalde was de deelname van jonge moeders aan onderwijs en uiteindelijk de arbeidsmarkt. Dit heeft met name te maken met het feit dat Aruba tot nu toe geen leerplicht kende. Tienermoeders vallen vaak uit vanwege 'peer pressure' of omdat scholen hen weigerden. Tienermoeders verdwijnen daardoor van de radar en komen niet terecht op de arbeidsmarkt. Het laten terugkeren op de arbeidsmarkt van jonge moeders na de bevalling blijft een hardnekkig probleem. Samen met de Directies Onderwijs en Economische Zaken zijn er initiatieven ontwikkeld om deze groep te activeren. Ook het Wit Gele Kruis speelt hier een belangrijke rol in.

2.3 Beleid Nederland

In de Nederlandse situatie zien we dat voor ons onderzoek met name twee beleids-terreinen relevant zijn:

- Doelgroepenbeleid Antillianen¹ in Nederland (bestuurlijke arrangementen).²
- Emancipatiebeleid, met specifieke aandacht voor etnische minderheidsgroepen.

¹ Alhoewel foutief wordt gemakshalve veelal over 'Antillianenbeleid' gesproken. Strikt genomen gaat het om Antillianen en Arubanen.

² Uitgesmeerd over drie periodes: 2001-2004, 2004-2008 en 2009-2013.

Doelgroepenbeleid Antillianen in Nederland

In 2001 zijn zeven gemeenten begonnen met het voeren van een specifiek Antillianen-beleid. Deze zeven gemeenten hadden in vergelijking met andere steden een grote groep Antillianen en Arubanen die voor overlast zorgden en behoorden tot de kansarme bevolkingsgroep. Het betrof de gemeenten Amsterdam, Den Haag, Den Helder, Dordrecht, Nijmegen, Rotterdam en Groningen. In de loop der jaren zijn er steeds meer gemeenten bijgekomen en vanaf 2010 is er sprake van 22 Antillianengemeenten³.

Bij aanvang van het specifieke Antillianenbeleid in 2001 was het niet de bedoeling dat dit beleid structureel zou worden. Het Rijk zou hier niet de middelen voor hebben. De bedoeling was dat de gemeenten het Antillianenbeleid zouden verwerken in het generieke beleid. Na 2004 is er toch voor gekozen om de specifieke aanpak voort te zetten, mede naar aanleiding van een aantal gewelddadige incidenten. Het beleid zou ervoor moeten zorgen dat criminaliteit en overlast verminderd werd. Het beleid werd vormgegeven in bestuurlijke arrangementen tussen het Rijk en de 21 zogenaamde Antillianengemeenten.

De bestuurlijke arrangementen

De 21 bestuurlijke arrangementen hebben zich in de periode 2004-2008 vooral op Antilliaanse jongeren gericht. De punten werkloosheid, voortijdig schooluitval, overlast en criminaliteit voeren de hoofdtoon in het verschillende stedelijk beleid. In de arrangementen wordt aangegeven dat deze een aanvulling zijn op het algemene beleid en dat het de bedoeling is dat de aanpak ervoor zorgt dat Antillianen na verloop van tijd terecht kunnen in de bestaande algemene voorzieningen.

De bestuurlijke arrangementen hebben zich niet alleen op jongeren gericht, ook is gewerkt aan de integratie van ouderen in de gemeenten. Een aantal gemeenten heeft als punt opgenomen dat zij de Antilliaanse en Arubaanse gemeenschap meer willen betrekken in de maatschappij. Hierbij gaat het om participatie door middel van betaald werk maar ook in de vorm van beleidsvorming die aansluit op de doelgroep. In verschillende beleidsstukken staat beschreven dat een deel van het probleem ligt in het niet aansluiten op de doelgroep en dat de doelgroep zich niet kan identificeren met de professionals. Dit betrekken van de doelgroep lijkt daarom een goede methode voor een effectieve benadering van de doelstellingen. In de meeste arrangementen is ook ruimte opgenomen voor het ondersteunen van jonge moeders en het geven van opvoedings- of gezinsondersteuning.

³ De 22 Antillianengemeenten vanaf 2010: Almere, Amersfoort, Amsterdam, Breda, Capelle aan den IJssel, Den Haag, Den Helder, Dordrecht, Eindhoven, Groningen, Hellevoetsluis, Leeuwarden, Lelystad, Nijmegen, Rotterdam, Schiedam, Spijkenisse, Tilburg, Vlaardingen, Vlissingen, Zoetermeer en Zwolle.

Onderwijs

In vergelijking met autochtonen en andere allochtonen is er volgens de Integratienota 2007-2011 onder de Antilliaanse bevolkingsgroep sprake van lagere prestaties in het basisonderwijs. In het voortgezet onderwijs en het MBO vallen veel studenten uit. Dit is een probleem omdat er een aangetoond verband bestaat tussen vroegtijdig schoolverlaten en het begeven op het criminele pad. De zorg op het gebied van onderwijs betreft dus met name het bezit van een startkwalificatie. In 2006 was het percentage van Antillianen in Nederland zonder startkwalificatie tweemaal zo hoog als dat van autochtone Nederlanders. Overigens is niet bekend welk aandeel de vrouwen hebben. Wel staat in het Jaarrapport integratie 2008 beschreven dat van alle minderheidsgroepen Antilliaanse meisjes het vaakst over een startkwalificatie beschikken.

Arbeidsparticipatie

Ten aanzien van de arbeidsparticipatie is het beeld van de Antillianen en Arubanen in Nederland gemengd. Het blijkt dat wanneer de Antillianen hoger opgeleid zijn, de arbeidsparticipatie vergelijkbaar is met autochtonen. Het zijn vooral de lager opgeleiden die weinig aanwezig zijn op de arbeidsmarkt. Het Jaarrapport integratie 2008 geeft aan dat de arbeidsparticipatie van Antillianen en Arubanen in Nederland in zijn geheel lager is dan die van autochtone Nederlanders. Daarbij is eveneens zorgelijk dat voor niet-westerse jongeren de conjunctuur meer van invloed is op het hebben van een baan dan voor autochtonen.

Taskforce Antilliaanse Nederlanders

In 2008 is de Taskforce Antilliaanse Nederlanders ingesteld. Reden voor de instelling van de Taskforce was dat de problematiek rondom Antilliaanse en Arubaanse risicogroepen, ondanks het beleid van de jaren daarvoor, groot bleef. De vraag was of de Taskforce een advies kon uitbrengen betreffende een structurele aanpak voor deze problemen. De Taskforce geeft als boodschap aan het kabinet dat zij zich moeten richten op de problematiek onder de Antillianen en Arubanen die na 1995 naar Nederland zijn gekomen. Rond deze periode is de motivatie om naar Nederland te verhuizen veranderd. Voorheen kwamen Antillianen en Arubanen naar Nederland om een opleiding te volgen. Na 1995 is dit verschoven naar Antillianen en Arubanen die nauwelijks een vooropleiding hebben en die hopen in Nederland een betere sociaaleconomische positie te verwerven. In de Integratienota 2007-2011 staat ditzelfde punt beschreven. Door het gebrek aan scholing lukt het deze mensen echter niet om aan te sluiten in de Nederlandse samenleving waardoor zij eerder geneigd zijn in de criminaliteit te geraken. De Taskforce heeft in haar eindrapportage in september 2008 een aantal richtlijnen gegeven waar een aanpak volgens hen aan moet voldoen. Deze zijn deels overgenomen in het kabinetsbeleid voor de komende jaren (Van der Laan 2009).

Voortzetting Antillianenbeleid vanaf 2010

In zijn brief aan de Tweede Kamer van 2 oktober 2009 geeft de minister van Wonen, Wijken en Integratie aan hoe het beleid betreffende de aanpak van Antilliaanse en Arubaanse probleemjongeren in Nederland er vanaf 2010 uitziet.

Het kabinet blijft zich richten op de aanpak van probleemjongeren, in het bijzonder in de 22 Antillianengemeenten. Voor de jongeren wordt waar nodig hulp beschikbaar gesteld en wordt benadrukt dat de jongere zelf verantwoordelijk is voor het benutten van deze hulp. Naast het bieden van hulp aan jongeren wordt er aandacht besteed aan opvoedingsondersteuning. Door tijdig in te grijpen in gezinnen waar sprake is van multi-problematiek hoopt het kabinet maatschappelijke en persoonlijke problemen te voorkomen.

De aanpak van de probleemjongeren wordt bij de gemeenten neergelegd. Hierbij worden een aantal doelstellingen van het Rijk in acht genomen; zoals het terugdringen van overlast die voornamelijk door jongeren wordt veroorzaakt. Naast deze punten hebben de gemeenten de vrijheid om het beleid aan te passen aan de problematiek die in de betreffende gemeente speelt. Het is de bedoeling dat de specifieke bijdragen voor de aanpak van Antilliaanse en Arubaanse probleemjongeren in de toekomst niet meer nodig is. Daarom is het van belang dat de gemeenten hun werkwijzen integreren in het algemene hulpverleningsaanbod. Dit kunnen zij doen door de methoden van verschillende instellingen met elkaar af te stemmen en de Antilliaanse gemeenschap te betrekken in de aanpak.

Het kabinet heeft verschillende maatregelen genomen in het algemeen beleid die ook gevolgen hebben voor Antillianen en Arubanen. Voorbeelden hiervan zijn opvoedingsondersteuning via de centra van Jeugd en Gezin, de bestrijding van jeugdwerkloosheid, de aanpak voortijdig schoolverlaten en het supersnelrecht.

De samenwerking tussen verschillende instanties betreffende probleemjongeren verloopt niet optimaal. Hiervoor is de Verwijsindex in het leven geroepen. In deze verwijsindex kunnen hulpverleners risicomeldingen invoeren betreffende jongeren (overigens niet alleen Antillianen en Arubanen; het gaat om een algemene verwijsindex) tot en met 23 jaar. Op deze manier kunnen hulpverleners zien of een jongere ook bij andere instanties in het bestand staat en kunnen hulpverleners de aanpak met elkaar afstemmen.

Antillianen en Arubanen die naar Nederland komen zijn niet verplicht een inburgeringscursus te volgen, wel kunnen zij dit vrijwillig doen wanneer zij een taalachterstand hebben. Hier wordt echter weinig gebruik van gemaakt en het kabinet zoekt naar manieren om het aanbod beter aan te passen op de doelgroep, zodat er meer gebruik van wordt gemaakt.

Voor een succesvolle aanpak van de problemen rondom Antillianen en Arubanen in Nederland benoemt de minister het belang van het betrekken van de Antilliaanse en Arubaanse gemeenschap. De bedoeling is dat de gemeenschap structureel en niet vrijblijvend betrokken wordt bij de beleidsformulering en de uitvoering. Het kabinet neemt hierbij een advies van het Taskforce over om een landelijk secretariaat voor vertegenwoordigers van de Antilliaanse en Arubaanse gemeenschap te ondersteunen.

Behalve het belang van samenwerking met de Antilliaanse gemeenschap in Nederland benoemt de minister het belang van samenwerking met de Antillen, in het bijzonder Curaçao. De problemen waar de Antilliaanse Nederlanders mee te maken hebben komen voor een deel mee uit de Antillen. Gewerkt gaat worden aan het verwachtingspatroon van Antillianen en Arubanen die naar Nederland willen komen en onderwijsmogelijkheden op de eilanden.

In de begroting voor de periode 2010-2013 is door het Rijk jaarlijks € 4,5 miljoen beschikbaar gesteld voor de aanpak van Antilliaans Nederlandse jongeren in de (vanaf 2010) 22 Antillianengemeenten. De gemeenten zullen hetzelfde bedrag beschikbaar stellen waardoor het totaal op € 9 miljoen per jaar komt. In de periode 2014-2017 zal deze rijksbijdrage worden afgebouwd. Het is de bedoeling dat de gemeenten er in deze periode voor zorgen dat de jongeren terecht kunnen in de reguliere gemeentelijke instellingen.

Emancipatienota

In het emancipatiebeleid 2008-2011 *"Meer kansen voor vrouwen"* is een hoofdstuk gewijd aan het bieden van kansen aan vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen. Het gaat hierbij om het vergroten van hun aandeel op de arbeidsmarkt en het vergroten van de zelfredzaamheid.

Het kabinet wil dat vrouwen zonder startkwalificatie, en vrouwen waarvoor de stap naar de arbeidsmarkt te groot lijkt, meedoen aan laagdrempelige activiteiten en zich vrijwillig inzetten. Vrouwen die wel in de gelegenheid zijn om te werken worden gestimuleerd dit daadwerkelijk te doen. Het kabinet heeft een aantal methoden omschreven voor de periode 2008-2011 om dit aan te pakken. Een methode is bijvoorbeeld dat het kabinet afspraken maakt met gemeenten over het te voeren beleid om de (arbeids)participatie te vergroten.

Het kabinet is ook op zoek naar mogelijkheden waarop vrouwen zonder de juiste kwalificaties toch aan het werk kunnen. Dit zou bijvoorbeeld kunnen door de vrouwen in bedrijven mee te laten werken waardoor zij ervaring opdoen en later zelfstandig aan het werk kunnen.

Economische zelfstandigheid

Het idee achter het emancipatiebeleid "*Meer kansen voor vrouwen*" is, dat meer vrouwen economisch zelfstandig worden. Het kabinet hanteert als maatstaf voor economische zelfstandigheid dat iemand minstens 70% van het minimumloon verdient met betaalde arbeid. Het doel van het kabinet is dat in 2010 60% van alle vrouwen economisch zelfstandig is. In 2007 was 46% van de autochtone vrouwen economisch zelfstandig, van de Antilliaanse en Arubaanse vrouwen was dit 37%.

Opvoeding/kinderen/seksuele voorlichting/zelfredzaamheid

Een subdoel van het "*Meer kansen voor vrouwen*" beleid is het vergroten van de zelfredzaamheid van vrouwen en meisjes uit etnische minderheidsgroepen. Onder zelfredzaamheid wordt in de nota verstaan het ontdekken van talenten, persoonlijke ontwikkeling en keuzes kunnen maken. Een manier voor het kabinet om de zelfredzaamheid te vergroten is het inzetten van rolmodellen zoals mentoren en maatjes. Een andere methode is het inzetten van de werkvorm dialoog. Het kabinet heeft onder-vonden dat dit een goede manier is om vrouwen met elkaar in contact te brengen en ook taboes worden in de dialoog bespreekbaar.

In de huidige kabinetsperiode wordt aandacht gegeven aan seksuele en relationele vorming bij jongeren die onderwijs volgen. Dit betekent dat zij hierover voorgelicht worden op school. Dit wordt op school gedaan omdat blijkt dat ouders toch vaak moeite hebben, om redenen zoals cultuurverschillen en religieuze overwegingen, hun kinderen zelf voor te lichten. De jongeren leren ook hoe zij seksuele invloeden van de verschillende media kunnen interpreteren en hoe zij hier op een verantwoorde manier mee om kunnen gaan.

Volgens de Taskforce Antilliaanse Nederlanders is het percentage tienermoeders en alleenstaande jonge moeders onder Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders hoog. Deze moeders bevinden zich veelal in een sociaal isolement, hebben vaak een negatief zelfbeeld en zijn niet optimistisch over hun toekomst⁴. Een groot deel van de tienermoeders komt uit een zwakke sociaaleconomische positie. Volgens de Emancipatienota kan de manier waarop de jonge moeders de zwangerschap en het hebben van een kind ervaren gerelateerd worden aan de familiebanden⁵.

Bij Antilliaanse en Arubaanse meisjes is sprake van zowel ongeplande als geplande zwangerschappen. Bij geplande zwangerschappen blijkt wel dat dit een weinig door-dachte keuze is en dat de jonge moeders de gevolgen van het hebben van een kind niet realistisch kunnen inschatten. De meisjes beseffen bijvoorbeeld niet hoeveel tijd het kind opslokt en wat de gevolgen voor een (vervolg)opleiding zijn. Tot 2011 zal het kabinet extra nadruk leggen op de opvang en hulpverlening voor zwangere meisjes en jonge moeders.

⁴ Rapport Taskforce (2008), p. 8 en 32

⁵ Emancipatienota (2007), p. 66

2.4 Beleid Antillianengemeenten: enkele voorbeelden

Zoals gesteld in paragraaf 2.3 kennen de bestuurlijke arrangementen een aantal gemeenschappelijke doelstellingen. Daarnaast zijn er doelstellingen die verschillen per gemeente. Als voorbeeld wordt hieronder het beleid voor de periode 2005-2008 van de gemeenten Rotterdam, Nijmegen en Den Helder beschreven.

Beleid Rotterdam

Een knelpunt voor Rotterdam is dat de Antillianen zich verzamelen in een aantal deelgemeenten. Een ander knelpunt is dat de jongeren op straat voor overlast zorgen en dat zij meer dan gemiddeld vertegenwoordigt zijn in het criminele circuit. De Antillianen zijn ook op latere leeftijd actief in de criminaliteit en daarom kiest Rotterdam ervoor om de aanpak uit te breiden tot een leeftijd van 35 jaar.

De gemeente Rotterdam werkt met het "*Actieprogramma Integrale Aanpak Antillianen*". Dit actieprogramma is voortgekomen uit eerdere ervaringen met de aanpak "*Lus di Trafiko*", dat in de periode 2001-2004 werd uitgevoerd. De nadruk ligt in het actieprogramma op extra inzet voor Antillianen op de algemene aanpak er is geen sprake van nieuwe projecten voor deze doelgroep. De bedoeling van het actieprogramma is dat de Antillianen in Rotterdam volwaardig deelnemen aan de samenleving en dat er een ontwikkeling op gang wordt gebracht waarbij de achterstandspositie afneemt. De doelen van het actieprogramma zijn:

- Het terugdringen overlast, criminaliteit en achterstand op de leefgebieden werk, huisvesting, opleiding en financiën.
- Voorkomen dat opgroeiende Antilliaanse jongeren afglijden en terechtkomen in een circuit van overlast en criminaliteit.

De aanpak richt zich op hinderlijke, overlastgevende en criminele Antillianen tot 35 jaar oud en op kinderen en gezin.

Het gemeentelijke beleid draagt bij aan de drie algemene doelstellingen doordat er aandacht is voor jonge kinderen en de thuissituatie, strenge handhaving van de leerplicht, het zoeken van jongeren en hen naar het juiste pad wijzen, een op de doelgroep passend aanbod en dwang toepassen wanneer jongeren niet te motiveren zijn.

De kern van de Rotterdamse aanpak is "*Vinden, binden en begeleiden*". Dit doen zij door aansluiting te zoeken bij het bestaande beleid en de bestaande structuren en door integraal, persoonsgericht, doelgroepgericht en gebiedsgericht te werken.

Beleid Nijmegen

In 2005 heeft de gemeente Nijmegen het zogeheten 'ABC-overleg' opgericht. In dit overleg is het mogelijk dat de verschillende ketenpartners gegevens van hun cliënten uitwisselen. Dit maakt het integraal werken mogelijk omdat instellingen met elkaar over een individu kunnen overleggen. De gemeente Nijmegen is de eerste gemeente die toestemming heeft gekregen om persoonsgegevens uit te wisselen om de problemen rond Antillianen aan te pakken.

Voor Antilliaanse criminelen heeft de gemeente Nijmegen het 'A-team' gerealiseerd. Dit team houdt zich bezig met het opsporen van criminele Antilliaanse netwerken en gaan zo de strijd aan met de oververtegenwoordiging van Antillianen in de Nijmeegse criminaliteit.

De doelstelling van de Antillianenaanpak in Nijmegen is dat de Antillianen naar school gaan of werken en dat zij ergens kunnen wonen. Dit wil de gemeente bereiken door een ketenaanpak waarbij verschillende instellingen overleg plegen en afspraken maken betreft de resultaten. De gemeente heeft hierbij de regie in handen en monitort en maakt afspraken op grond van het bestuurlijk arrangement. Het resultaat hiervan moet zijn dat op termijn de Antillianen via de reguliere hulpverlening geholpen kunnen worden.

In Nijmegen is een knelpunt dat de gemeente geen zicht heeft op de samenhang in de Antilliaanse gemeenschap. Van buitenaf lijkt het een hechte gemeenschap te zijn maar dit blijkt niet zo te zijn. De verhoudingen en krachten in de gemeenschap zijn niet duidelijk waardoor de gemeente niet weet hoe zij de Antilliaanse gemeenschap kunnen inzetten bij het oplossen van de problemen.

De gemeente Nijmegen heeft vooral gewerkt met Antilliaanse hulpverleners. De gemeente heeft echter het idee dat dit het isolement van de Antilliaanse bevolking versterkt omdat de Antillianen niet in aanraking komen met andere culturen. De gemeente merkt ook dat er een verschuiving plaats vindt betreffende de normen en waarden onder de Antilliaanse jongeren. Ze gebruiken de hulpverlening om hun eigen doelen na te streven en verdwijnen daarna weer, hier moet een oplossing voor gevonden worden.

Beleid Den Helder

Na een drietal gewelddadige incidenten heeft de gemeente Den Helder gekozen voor een verscherpte aanpak van de problematiek. De aanpak is gebaseerd op de Notitie Onderwijs- en Jeugdbeleid "*Leren doe je overal*", het veelplegersconvenant, gezins- en opvoedingsondersteuning en de re-integratienota. De gemeente richt zich op Antillianen onder de 23 jaar en richt zich op preventieve activiteiten, ontmoeting en contactlegging, begeleiding, opvang en toeleiding naar school of werk. De kern van de Den Helderse aanpak is het bieden van ontwikkelingskansen en

perspectief aan minder bededen en het aanpakken en straffen van degenen die toevlucht zoeken in de criminaliteit. Den Helder wil positief gedrag stimuleren en negatief gedrag straffen. Een specifiek knelpunt voor de gemeente Den Helder is de schuldenproblematiek onder de Antillianen. Het betreft hier gezinnen die de basisbehoeften en –voorzieningen niet meer kunnen betalen. Hierdoor voelen zij zich genoodzaakt om zich op het criminele pad te begeven. Sinds 2004 maakt de gemeente Den Helder gebruik van het Antilliaans Beraad als klankbord.

2.5 Belangrijkste observaties

Nederlandse Antillen en Aruba

Uit deze beleidsanalyse blijkt dat er op de meeste eilanden in strikte zin geen beleid bestaat om alleenstaande vrouwen te ondersteunen. Meerjarig beleid ontbreekt: doelstellingen worden per jaar vastgesteld en zijn ook afhankelijk van de beschikbare middelen, die vaak schaars zijn. Op enkele uitzonderingen na lijkt het thema geen beleidsprioriteit te hebben. Er zijn op enkele eilanden wel initiatieven gesignaleerd om tot een voldragen beleid te komen, maar vaak ontbreekt de 'lange adem': een werkgroep gaat aan de slag, maar maakt de klus niet af of aanbevelingen worden niet opgevolgd door de overheid.

Dit neemt niet weg dat er vanuit de overheid wel degelijk beleidsinitiatieven genomen zijn, waarbij we dan moeten aantekenen dat deze niet voortkomen uit een beleidsvisie. Op elk eiland heeft de ondersteuning van vrouwen een plek gekregen. Soms geïnstitutionaliseerd in de vorm van een Bureau Vrouwenzaken (Curaçao) of de Women's Desk (Statia en Sint Maarten). Veel vaker echter in de vorm van ambulante dienstverlening bij bestaande diensten als Sociale Zaken en de GGD (Aruba en Saba).

Het verschil tussen de Beneden- en Bovenwinden lijkt te zijn dat de problematiek van alleenstaande vrouwen, ondanks gebrek aan beleid, op de Benedenwinden meer erkenning heeft gekregen. Op Curaçao zien we dat Bureau Vrouwenzaken zich transformeert richting Genderproblematiek en Emancipatie. Op Bonaire heeft dit thema dezelfde naam meegekregen. Dat lijkt zich ook te uiten in het type projecten dat ondersteund wordt. Op de Benedenwinden is meer sprake van 'empowerment' en 'zelfredzaamheid' initiatieven: er wordt in beleid meer aandacht gelegd op toeleiding naar de arbeidsmarkt en kinderopvang. Op de Bovenwinden is er nog veel werk te doen om de problemen bespreekbaar te krijgen. De aandacht van beleidsmakers lijkt dan ook meer te liggen bij de 'grote noden': mishandeling, gezondheid en armoede. Dit wel tegen de achtergrond dat er dus nauwelijks capaciteit is om die problemen het hoofd te bieden.

Met name op de Bovenwinden is het van belang om rekenschap te geven van het feit dat migranten een dominante plaats hebben in de samenleving. In het beleid zien we de groepen niet als aparte doelgroep terug. Migratie is op alle eilanden een beleidsprioriteit, maar dat beperkt zich vaak tot regelgeving rondom toelating en uitzetting. In het nadenken over verdere ondersteuning van (jonge) alleenstaande moeders zal de diversiteit van herkomst van de vrouwen en de daarmee samenhangende specifieke omstandigheden (taal, inburgering, integratie) een plaats moeten krijgen.

Een bespreking van beleid op de Antillen kan eigenlijk niet compleet zijn zonder de rol van NGO's hierin te benoemen. In Hoofdstuk 3 komt dit onderdeel uitgebreid aan bod. Het is echter belangrijk om hier al te vermelden dat de overheid op veel eilanden 'volgend' lijkt te zijn op NGO initiatieven uit het veld. Vaak zijn NGO's zelfs actief betrokken bij het opstellen van overheidsbeleid, of bieden ze beleidsnota's aan (Curaçao).

Er bestaan verschillende samenwerkingsprogramma's op sociaal gebied die mede de beleidsagenda bepalen op de eilanden (SEI op alle eilanden, AMFO). Voor de BES-eilanden geldt dat de band richting rijksdepartementen nog niet geheel uitgewerkt is. De verwachting is echter dat beleidsprioriteiten vanuit Nederland zich meer zullen laten geleiden op de BES eilanden dan voorheen.

Nederland

Het specifieke Antillianenbeleid heeft zich vooral geconcentreerd op de aanpak van jongeren betreffende voortijdig schooluitval, criminaliteit en werkloosheid. Het versterken van vrouwen en het vergroten van de zelfredzaamheid komt op verschillende punten in het emancipatiebeleid wel naar voren, maar het beleid is niet specifiek gericht op Antilliaanse en Arubaanse vrouwen.

Uitgangspunt van het specifieke Antillianenbeleid is dat deze op den duur overbodig wordt. Na 2017 moeten de algemene voorzieningen toegankelijk zijn voor Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders en aansluiten op hun behoeften. Uit de verschillende beleidsstukken blijkt dat Antilliaanse Nederlanders te maken hebben met meervoudige problematiek. Deze problemen worden niet op tijd of alleen voor een deel gesignaleerd waardoor interventies te laat komen of niet aansluiten op de vraag.

Vershil in beleidscultuur

Het verschil in beleidscultuur tussen de Nederlandse Antillen en Aruba enerzijds en Nederland anderzijds is groot. De beleidscultuur in Nederland is een schrijfcultuur. Ongedocumenteerd beleid is ondenkbaar. Zowel aan de beleids- als de uitvoeringszijde wordt alles beschreven: van analyse naar aanpak, en vervolgens planning, monitoring en evaluatie. Het duidelijke voordeel hiervan is uiteraard de mate van inzichtelijkheid en gerichtheid.

De politieke horizon waartegen het beleid geschreven wordt is in Nederland op twee manieren sterk van invloed. Beleid in Nederland is probleemgestuurd beleid. Er wordt geïnvesteerd in het oplossen van problemen, of minimaal het verbeteren van probleemsituaties. Deze problemen worden gekwantificeerd en voorzien van een aanpak. Het politieke klimaat en de door bestuurders gedane toezeggingen klinken hier sterk in door. Fors, gericht, haalbaar en snel, lijken belangrijke kwalificaties. Een tweede aspect is de factor tijd. Een regerings- of collegeperiode van vier jaar is zo voorbij. Dat krappe tijdpad waarbinnen successen geboekt moeten worden legt een druk op de uitvoeringspraktijk en kan continuïteit en een adequate leercurve in de weg staan. In ons onderzoek hebben we vanuit de uitvoering duidelijke signalen gekregen dat hier een groot knelpunt wordt ervaren.

In de Nederlandse Antillen en Aruba gaan beleid en uitvoering veelal vloeiend in elkaar over. De lijnen tussen bestuur, beleid en uitvoering zijn door de schaalgrootte veel korter. De beleidsruimte is daarnaast ook veel kleiner. Wat de verschillende uitvoeringsorganisaties doen wordt veelal bepaald door een combinatie van jarenlange praktijkervaring en de sturing door gedeputeerde en zijn beleidsmakers. De financiële aansturing is meer institutioneel en minder project- en programmammatig van opzet. Het omzetten van beleid in een klinkende, vernieuwende aanpak is minder aan de orde, en de neiging om te documenteren minder groot. Daar waar groot nieuw beleid wordt neergezet, zoals in het Deltaplan Onderwijs, blijkt het moeilijk om de vertaalslag naar de reguliere uitvoeringspraktijk te maken.

Omdat de aanpak minder projectmatig is, en meer voortborduurt op de bestaande praktijkervaring, wordt ongeschreven beleid niet direct als onaanvaardbaar gezien. In dit verband moet niet vergeten worden dat uitvoeringsprofessionals vaak al jaren-, of zelfs decennialang betrokken zijn bij hun instelling of afdeling.

In Nederland is het goed mogelijk om met vaste begrippen de beleidspraktijk op te delen in fasen en activiteiten. Op de Antillen is sprake van een meer fluïde geheel. Het begrip 'aanpak' als vanzelfsprekend onderdeel van beleid is minder prominent, en het woord 'probleem' wordt veel minder snel in de mond genomen. Het fenomeen 'project' bestaat, maar projectmatig werken is geen substantieel onderdeel. Hoe de aanpak dan te beschrijven? "Instituten zijn bezig" lijkt de lading nog het beste te dekken. Ondercapaciteit is in dat opzicht een belangrijke factor, niet alleen door beperkte middelen, maar ook door de beperkte beschikbaarheid van gekwalificeerd personeel. Dit is in ons onderzoek als belangrijk knelpunt naar voren gekomen, de hoge druk op een klein aantal mensen en het gebrek aan tijd en ruimte voor bezinning op nieuwe initiatieven.

3 **Beleid en de uitvoeringspraktijk**

Voordat we ingaan op de uitvoeringspraktijk is het goed om kort stil te staan bij de aanpak van de door ons gedane inventarisatie van projecten, methodes en interventies.

In de eerste plaats is het van belang te realiseren dat een inventarisatie op de Nederlandse Antillen een totaal ander karakter heeft dan de aanpak in Nederland. In Nederland is een veelvoud aan relevante projecten en methodieken bekend, die onmogelijk allemaal gepresenteerd kunnen worden. In het geval van de Antillen en Aruba is sprake van ten eerste een weinig projectmatige aanpak en daarnaast van een beperkte omvang van uitvoeringsactiviteiten specifiek voor deze doelgroep en thematiek. Waar in Nederland geschilderd moest worden uit een veelvoud aan projecten, moest op de Antillen met een wat bredere blik gekeken worden naar de uitvoeringspraktijk om een beeld te krijgen van relevante activiteiten.

Bij de inventarisatie van interventies hebben wij eerst een inhoudelijk schema gehanteerd dat is opgebouwd uit de kernelementen die in het empirisch onderzoek naar voren zijn gekomen als van belang voor een kansrijke aanpak. Het gaat zowel om inhoudelijke als organisatorische elementen. Het invullen van dit schema levert een 'kruisjeslijst' op die inzicht geeft in waar nog lacunes zitten. Op basis hiervan is gericht buiten het kader en in het buitenland gezocht naar enkele aanvullende relevante interventies, die u aantreft in de laatste paragraaf 'out-of-the-box'.

De hoofdthema's zijn 'zelfbeeld', 'empowerment' en 'zelfredzaamheid' (zie ook par 1.3 Inhoudelijk vertrekpunt). Omdat deze indeling te grofmazig is en geen ruimte laat voor het specificeren van aanpak en specifiek thema, is een aantal subcategorieën onderscheiden. Zodoende is de volgende indeling ontstaan:

Doelstelling	
Hoofdcategorie	Subcategorie
Zelfbeeld	Identiteit
	Narratieve methode
	Opvoeding
	Relaties & sexualiteit
	Herstel na trauma (vergeving)
Empowerment	Opleiding
	Huisvesting (zelfstandig)
	Kinderopvang
	Toeleiding arbeidsmarkt
	Financieel onafhankelijk
Zelfredzaamheid	Zakelijk (formulieren etc)
	Financieel (schuldhulp ed)
	Huisvesting (begeleid wonen)
	Mentoring/coaching
	Steun & verwijzing

Vervolgens hebben we bij de selectie rekening gehouden met verschillende werkvormen. De cultuur van projectmatig werken, zoals we die in Nederland vaak aantreffen, heeft op de Antillen en Aruba veel minder postgevat. Er zijn tal van NGO's die ambulant werken en dagelijks problemen oplossen of ondersteuning bieden. Dat zijn geen activiteiten met een begin en een eind, maar ze dragen wel bij aan de positie van vrouwen op het eiland. Een 'interventie' kan vanuit de Antilliaanse en Arubaanse optiek dus ook de dagelijkse werkzaamheid zijn van een NGO.

Om recht te doen aan de Koninkrijksbrede inventarisatie van interventies, en te voorkomen dat de verschillende organisatievormen teveel door elkaar lopen, is voor de Nederlandse Antillen en Aruba een onderscheid gemaakt tussen instellingen en programma's enerzijds en interventies anderzijds. Van een interventie is pas sprake wanneer het om een vastomkaderde werkvorm gaat die met een eenduidig doel intervenueert in de situatie van de alleenstaande moeder.

3.1 Instellingen en programma's Nederlandse Antillen en Aruba

Land Nederlandse Antillen

Sociale Vormingsplicht

Zoals eerder beschreven ligt de uitvoerende taak vaak bij de Eilandgebieden. Het is daarom moeilijk om trajecten aan te wijzen die specifiek onder het Land Nederlandse Antillen vallen. De Sociale Vormingsplicht vormt hier een uitzondering. Ondanks dat delen hiervan zijn overgedragen naar de Eilandgebieden ligt de regie en coördinatie nog voor een deel bij het Land.

Op 1 maart 2006 is de Landsverordening Sociale Vormingsplicht ingevoerd op de Nederlandse Antillen. Jongeren in de leeftijd van 16 t/m 24 jaar, die zonder startkwalificatie op het niveau van assistent beroepsbeoefenaar het onderwijs hebben verlaten, krijgen door de Sociale Vormingsplicht alsnog de gelegenheid een startkwalificatie te halen. Deze startkwalificatie biedt hen een kans op perspectief door het vinden en behouden van een baan of de mogelijkheid om verder te gaan met een (beroeps)opleiding. Verder ontvangen alle deelnemers een toelage.

De Sociale Vormingsplicht stoomt jongeren klaar voor het arbeidsproces door hen enerzijds vakkennis bij te brengen en anderzijds sociale en emotionele vaardigheden, zoals:

- een actieve, positieve werkhouding;
- op tijd komen (discipline);
- hoe te handelen in conflictsituaties;
- omgaan met jezelf en anderen.

Jongeren die klaar zijn voor het arbeidsproces hebben twee opties:

1. Het kan zijn dat een jongere eerst een leerwerktraject volgt alvorens in vaste dienst te treden. De jongere werkt dan doorgaans vier dagen per week en gaat één dag naar school gedurende een bepaalde periode, bijvoorbeeld een half jaar.
2. Het kan echter ook zijn dat de jongere al geschikt is voor een arbeidsplaats. Een speciale arbeidsbemiddelaar maakt dan een match tussen de jongere en een mogelijke werkgever.

Uit gegevens van de Directie Jeugd en Jongerenontwikkeling (DJJO) blijkt dat een substantieel deel van de groep jongeren uit meisjes bestaat. Dit deel is aan het groeien. Onder die groep bevinden zich steeds meer moeders, die vaak in de categorie 'tiernmoeders' vallen. Voor deze groep is vanaf de start van de SVP een speciaal traject voorzien. Samen met Departamentu Salu Hubenil van de GGD (De afdeling Jeugd-

gezondheidszorg) krijgt de jonge moeder opvoedingsondersteuning. Daarnaast wordt de kinderopvang vergoed voor kinderen tot en met de leeftijd van vier jaar. Recent is besloten opvoedingsondersteuning ook aan te bieden aan jonge vaders.

Overigens wordt door experts de kanttekening gemaakt dat de SVP erg toegespitst is op de situatie op Curaçao en om een aantal redenen minder goed toepasbaar is op de kleine eilanden. Voor St. Eustatius levert de schaalgrootte van het eiland beperkingen op voor bijvoorbeeld het plaatsen van jongeren op een leerwerktraject.

Bonaire

Fundashon Sebiki

De Fundashon Sebiki (Stichting Sentro Boneriano di Informashon Edukativo pa Kuido Infantil) is sinds 1993 actief op het eiland. Sebiki is een grotendeels door het Eilandgebied Bonaire gefinancierde instelling die zich richt op kinderopvang en opvoedingsondersteuning. Sebiki werkt nauw samen met SIFMA op Curaçao en Sint Maarten (Sentro di Informashon i Formashon na Bienestar di Mucha) en heeft gezamenlijk een groot cursusaanbod ontwikkeld op beide gebieden. Sinds 2007 beschikt Sebiki over twee afdelingen: Opvoedingsondersteuning en Kinderopvang.

Op het gebied van kinderopvang probeert Sebiki het aanbod en de kwaliteit van kinderopvang naar een hoger plan te krijgen. De laatste jaren gaat het daarbij ook steeds vaker om de aansluiting op de arbeidsmarkt: hoe het aanbieden van kinderopvang ervoor kan zorgen dat moeders makkelijker deel kunnen nemen aan de arbeidsmarkt. Op dit moment zijn er bij Sebiki twaalf opvangcentra geregistreerd: klein (minder dan 25 kinderen), gemiddeld (tussen de 25 en 45 kinderen) en groot (meer dan 45 –125 kinderen). In 2006 waren er ongeveer 430 kinderen in de opvang en stonden er circa veertig op de wachtlijst (er waren toen vijftien centra). Volgens Sebiki zitten er anno 2008 meer kinderen in de opvang, is een aantal crèches overvol en zijn er centra met wachtlijsten. Ook de informele opvang aan huis is groeiende, met name door de kinderen van jonge moeders die in het SVP-traject zitten waarbij de kinderopvang gesubsidieerd wordt.

Opvoedingsondersteuning is vooral gericht op de jonge ouders en dan met name op de moeder. Zo worden er zwangerschapscursussen gegeven, maar zijn er ook speciale programma's voor tienermoeders ontwikkeld. In deze programma's wordt de moeder voorbereid op het moederschap, maar is er ook plaats voor carrièreplanning en budgettering. Deze kortlopende cursussen zijn niet verplicht maar worden over het algemeen goed bezocht. De aanwezigheid van zes 'buurtmoeders' is de sleutel tot succes. Buurtmoeders zijn ervaren moeders die outreachend werken en bij jonge

moeders (in spé) op bezoek gaan. Ze maken gebruik van hun autoriteit om jonge moeders te overtuigen van extra vorming en ondersteuning. Deze buurtmoeders worden sinds 2006 ingezet door Sebiki. AMFO ondersteunt dit initiatief financieel.

Curaçao

Fundashon Kas Bruder Pius

Kas Bruder Pius is een opvanghuis voor jonge moeders. Het opvanghuis is vooral gericht op jonge moeders op Curaçao, maar neemt ook moeders op van de omringende eilanden. Er wordt geconstateerd dat het absolute aantal tienermoeders weliswaar afneemt, maar dat de gemiddelde leeftijd steeds verder daalt. Zo was vroeger de grootste groep cliënten 18 jaar of ouder, nu is dat de groep 15 jaar en jonger. En in die groep is de vraag naar opvang groot. De groep bestaat uit zwangere meisjes die niet thuis kunnen blijven. Ze worden eerst ingeschreven door de ouders bij de Voogdijraad en door tussenkomst van PSI Skuchami (de eilandelijke instelling voor psychosociale zorg) belanden ze dan eventueel bij Kas Bruder Pius.

Doelstelling is om de jonge moeders een veilige omgeving te bieden waarin ze de eerste beginselen van het ouderschap bijgeleerd krijgen. Maar maatschappelijke participatie speelt ook een belangrijke rol. Het begeleidingstraject is pas afgerond wanneer de tienermoeders aantoonbaar op eigen benen kunnen staan en ze een diploma hebben behaald. Kas Bruder Pius gaat niet zover dat ze daartoe opleidingen verzorgen, maar in de begeleiding van de moeders wordt veel aandacht besteed aan het (opbouwen van een) zelfbeeld. Een traject dat nog meer aandacht verdient is de opvang nadat men klaar is bij Kas Bruder Pius. Veel tienermoeders kunnen niet terug in de oude thuissituatie, in zo'n geval moet er huisvesting worden gezocht. Die is er vaak niet. Er is meer behoefte aan tijdelijke huisvesting van deze kinderen, omdat anders de kans op terugval aanwezig is. Een stabiele woonsituatie is een kritische factor bij succesvolle maatschappelijke participatie.

Saba

A Continued, Coordinated and Sustained Response to HIV/AIDS on Saba

In de strijd tegen AIDS heeft de stichting AIDS/HIV Support Group Saba een meerjaren-programma opgezet waarin meerdere facetten aan bod komen, niet alleen gericht op HIV/AIDS maar ook op aanverwante onderwerpen als seksualiteit en discriminatie. De stichting ontwerpt en verspreidt voorlichtingsmateriaal op het gebied van HIV/AIDS, SOA's e.d. en geeft in samenwerking met de studenten van de Medical University op Saba bijvoorbeeld ook workshops aan scholieren van de middelbare school om ze op een interactieve manier voor te lichten (het RESPECT-programma, gericht op het inzien van probleemgedrag en beheersing daarvan). Daarnaast heeft de organisatie ook een 'hotline' opgezet, die wordt bemand door getrainde vrijwilligers van de

Medical University. Door deze activiteiten probeert ASGS de kennis over HIV/AIDS te vergroten, verspreiding alsmede stigmatisering en discriminatie tegen te gaan en ook de positieve gevallen op Saba zo professioneel mogelijk bij te staan en te (onder) steunen.

In de praktijk blijkt dat alleenstaande moeders regelmatig aankloppen bij de organisatie met hulpvragen. Dat zijn lang niet altijd mensen die tot 'de doelgroep' behoren, maar die behoefte hebben aan een luisterend oor. Vanwege de kleine gemeenschap op Saba is discretie een belangrijke voorwaarde bij hulpverlening. De medewerkers van ASGS kunnen in voorkomende gevallen doorverwijzen naar andere hulpverlenende instanties.

ASGS heeft ook het 'Girl Power' project uitgevoerd, specifiek gericht op meisjes. Dit project is ook uitgevoerd op Sint Maarten en zal daar (onder 3.2) verder besproken worden.

Saba, St. Eustatius en St. Maarten

Living Water Community

De Living Water Community (LWC), is een katholiek kerkgenootschap dat via zendingswerk sinds 1988 een vaste plaats in de Sabaanse gemeenschap heeft gekregen. Naast het verzorgen van kerkdiensten en bijbelstudies geeft LWC ook aandacht aan ouderen. In de loop der tijd is ook de zorg voor kinderen en jongvolwassenen daar bij gekomen. Jonge moeders maken prominent deel uit van deze groep. LWC werkt hierin nauw samen met de St. Johnston High School, zowel bij het signaleren van problemen als het organiseren van workshops.

Jonge moeders krijgen ondersteuning bij de opvoeding, maar worden ook voorgelicht over HIV/AIDS. Ondanks het feit dat LWC een kerkelijke stroming vertegenwoordigd wordt het aanbod van deze gemeenschap als laagdrempelig beschouwd. De samenwerking met het onderwijs en de vertrouwensrelatie met de schoolleiding zijn hierin kritische succesfactoren.

Aruba

CEMBRAH

Uit onderzoek, in opdracht van de Asosacion Trabao di Hubentud na Aruba (ATHA) over hulpverlening aan tienermoeders en hun schoolcarrière, is gebleken dat een goede opvang voor zowel de moeder als het kind van groot belang is. Gezien het tekort aan betaalbare opvangmogelijkheden zijn tienermoeders vaak genoodzaakt te stoppen met school. Hiermee komen de educatieve ontwikkeling en de toekomstmogelijkheden van de jeugdige moeder in gevaar. Ook is uit onderzoek naar de hulpverlening gebleken dat grote behoefte bestaat aan adequate hulpverlening, voorlichting,

begeleiding en financiële steun. Uit registratiecijfers van het Wit Gele Kruis blijkt bovendien dat er een toename is van tienerzwangerschappen en dat de leeftijd van de tienermoeders dalende is. Vanuit die achtergrond is CEMBRAH (Comision Embarazo Hubenil) ontstaan.

CEMBRAH is een platform van negen Arubaanse NGO's die in 2002 van daar uit zich ontwikkeld heeft tot een platform bestaande uit verschillende instanties die met de problematiek van tienerzwangerschap te maken heeft. Het doel van CEMBRAH is tweeledig: enerzijds om tienerzwangerschappen te voorkomen, en anderzijds om tienermoeders te begeleiden en op te vangen.

CEMBRAH werkt op basis van een activiteitenplan waarin de volgende elementen centraal staan:

- Het ondersteunen en opzetten van structurele hulp t.b.v. de tienermoeder en het opzetten van preventieve hulpverlening.
- Ondersteuning bieden aan enkele lidorganisatie door middel van 'train de trainers' cursussen te geven over de omgang met tienerouders en opvoedingsondersteuning.
- Ten behoeve van opvoedingsondersteuning geven de getrainde medewerkers van de lidorganisatie de cursus aan de tienermoeders en/of ouders zelf.
- Het opzetten van activiteiten om tienerouders wegwijs te maken met verschillende hulpinstanties op Aruba. Ondermeer door de verspreiding van informatieve brochures.
- Het organiseren van activiteiten en workshops op de scholen.
- Structureel overleg met organisaties die t.b.v. de tienermoeders/ouders en hulpverleners werken om elkaar te informeren om zodoende gaten in het traject t.b.v. de doelgroep te voorkomen.

De methodiek bestaat uit het aanbieden van trainingen aan medewerkers binnen de organisatie die met tienermoeders werken ter verbetering van de hulpverlening. Ook worden er preventieve activiteiten georganiseerd ter voorkoming van (tweede) zwangerschap. De doelgroep bestaat uit medewerkers binnen de organisaties en scholen.

3.2 Interventies Nederlandse Antillen en Aruba

In het onderstaande stuk bespreken we een aantal interventies op de Antillen die (mede) bijdragen aan de activering van vrouwen en moeders. Net zoals in het beleidsgedeelte vastgesteld, bleek al snel dat een exclusieve focus op projecten voor vrouwen informatieverlies oplevert. We hebben ons in de keuze van projecten zoveel mogelijk laten leiden door het criterium of de aanpak zich bewust en met focus richt op onze doelgroep en thematiek.

Uiteraard kunnen we nooit volledig zijn in de bespreking van de uitvoeringspraktijk. Op de grotere eilanden is het netwerk aan hulpverlenende instanties vrij groot en we erkennen dat elke organisatie hierin zijn eigen rol speelt. We zien zelfs initiatieven waar het aanbod van instellingen op elkaar afgestemd wordt, zoals de Integrale Keten zorg op Curaçao.

Onderstaande interventies zijn een deel van grotere selectie, die in de bijlage is opgenomen. Voor deze interventies geven we een toelichting, met als doel in zijn geheel een concreet beeld te schetsen van de activiteiten die ontplooid worden voor deze doelgroep en deze thematiek.

Naar aanleiding van het seminar in het kader van dit onderzoek op St. Maarten heeft de Women's Desk besloten een eigen inventarisatie te starten van gebruikte methodieken, zowel in het verleden als het heden. Onderkend is dat teveel kennis zich in een collectief geheugen bevindt, maar te weinig gedocumenteerd en geanalyseerd wordt. Bij de afronding van dit rapport is de inventarisatie nog niet van start gegaan.

Bonaire

Naam	Talent Opportunity
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Loopbaanontwikkeling/ arbeidsintegratie, kinderopvang, opvoeding/ professionele begeleiding en mentoring/coaching
Opzet	Het TOP vormings- en werkervaringsproject investeert in jongeren, door hen instrumenten en een werk- ervaringsplek aan te bieden om te ontdekken waar hun talenten liggen en deze talenten verder te laten inzetten en ontwikkelen. Door het aanbieden van een leerwerktraject kunnen jongeren werkervaring en praktijkkennis opdoen. Door de deelnemers in verschillende situaties te laten functioneren worden er aan de hand van concrete en relevante gebeurtenissen gedragspatronen inzichtelijk gemaakt. Met coaching worden handelingsalternatieven gezocht en geïmplementeerd gedurende het traject.
Bijzonderheden	Dit project is niet specifiek voor vrouwen en/of moeders ontwikkeld, maar is wel zodanig ingericht dat de drempel voor vooral jonge moeders zo laag mogelijk is. Zo wordt in dit traject ook aandacht gegeven aan opvoedingsondersteuning en zijn er mogelijkheden om kinderopvang aan te bieden.
Resultaten	Zijn (nog) niet bekend
Contactgegevens	Kaya Rincon z/n, Bonaire

Curaçao

Naam	Vakscholing Tienermoeders
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Zelfbeeld en Zelfredzaamheid. Identiteit, voorlichting, loopbaanontwikkeling/ arbeidsintegratie, mentoring/ coaching.
Opzet	<p>Doelstelling is om de tienermoeders sociaal zo te vormen, zodat zij een zelfstandige rol binnen de samenleving kunnen vervullen. Tevens worden de gevaren en nadelen van tienerzwangerschappen gecommuniceerd met een breder publiek. Er vindt een voortraject van 8 weken plaats en het programma wordt vervolgens in 10 maanden afgerond met een beroepskwalificatie om zo een kans op inkomen te bieden.</p> <p>Bij de begeleiding van de jonge moeders is het aspect van afstand en nabijheid zeer belangrijk. Er wordt rekening gehouden dat deze doelgroep gevoelig is, vaak een laag zelfbeeld heeft en gevoelig is voor signalen van acceptatie en non-acceptatie. Hierdoor vindt er persoonlijke begeleiding van de deelnemers plaats, niet slechts gericht op de trainingsaspecten maar ook de privé-omstandigheden.</p>
Bijzonderheden	Alles is er concreet op gericht om een kans op inkomen te genereren. Het effectueren van deze baangarantie is in handen van een projectcoördinator en een trajectbegeleider. Zij kunnen als intermediair optreden naar die instellingen die actief zijn in de vooraf aangegeven sectoren als Zorg, Welzijn, Horeca, Detailhandel en Toerisme
Resultaten	Het Bureau Vrouwenzaken voert sinds 2007 een project uit dat vakscholing geeft aan Tienermoeders. In een periode van 10 maanden worden circa 40 deelnemers zover gevormd dat ze na een stage-/werkperiode een contract bij een bedrijf kunnen verdienen. Tevens wordt getracht aansluiting te vinden met het regulier onderwijs zodat de deelnemers, indien gewenst, zich verder kunnen ontwikkelen.
Contactgegevens	www.curacao-gov.an .

Naam	Mayor ku Konfiansa
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Identiteit/ zelfbeeld, opvoeding/ prof. begeleiding
Opzet	<p>Het pedagogische spreekuur Mayor ku Konfiansa van het Departamentu Salú Hubenil voorziet in een grote behoefte. Het spreekuur bestaat uit maximaal 4 individuele contacten met ouders die in opvoedingsspanning of opvoedingscrisis verkeren en ondersteuning nodig hebben omdat hun opvoedingstechnieken minder effectief en consistent zijn. Hieraan kunnen verschillende redenen ten grondslag liggen, deze worden geïnventariseerd met de ouder.</p> <p>Vertrekpunt is de Australische Triple P methodiek, die staat voor "<i>Positief Pedagogisch Programma</i>". In de contacten kan het gaan om het verhelderen van het probleem voor de ouder/opvoeder, zicht krijgen op de factoren die het probleem beïnvloeden en mogelijk in stand houden, en zicht krijgen op het gedrag en de ontwikkeling van het kind. Er kunnen per geval meerdere contacten nodig zijn, zeker wanneer aan de opvoeder steun geboden moet worden en kortdurende begeleiding bij de uitvoering van een bepaald advies, of wanneer er gewerkt moet worden aan het ontwikkelen van vaardigheden en competenties bij de ouder/opvoeder. Zo kan de opvoeder leren zowel de huidige als eventuele toekomstige problemen, zelfstandig aan te pakken. Het spreekuur is ingebed in de zorg die geboden wordt aan zuigelingen, peuters en kinderen tot de leeftijd van 12 jaar als een zorg op maat onderdeel van het JGZ zorg pakket.</p>
Bijzonderheden	Aan de hand van gezamenlijke analyse wordt planmatig gewerkt om weer een goede ouder-kind opvoedrelatie tot stand te brengen, gezien het essentieel is voor een ongestoorde ontwikkeling van het kind.
Resultaten	Uit de onderzoeken gedaan in samenwerking met de Universiteit van Amsterdam is gebleken dat er een grote behoefte bestaat; 20% van de ouders in zorg geven aan behoefte te hebben aan zorg op maat op grond van de opvoedingsbelasting en onvervulde steunbehoefte. Een groot deel van deze groep bestaat uit de groep van de zogenaamde jonge moeders. Het pedagogische spreekuur levert als preventie strategie een belangrijke bijdrage aan het effectief aanpakken van de jeugdproblematiek op Curaçao.
Contactgegevens	www.curacao-gov.an

Saba

Naam	Girl Power
Thema(s)	Zelfbeeld
Sub-thema	Zelfbeeld, sexualiteit en relaties.
Opzet	Het programma Girl Power wordt op Saba uitgevoerd door de AIDS/HIV Support Group Saba op alle middelbare scholen en is bedoeld voor alle vrouwelijke studenten tussen 12 en 18 jaar. Het programma, dat met de hulp van Loma Universiteit in de Verenigde Staten is ontwikkeld, heeft tot doel om meisjes van een forum te voorzien waarbinnen ze zelfrespect ontwikkelen. Het gaat er verder om hun eigenwaarde te bepalen en doelstellingen te maken voor de toekomst. Er wordt informatie gegeven hoe een seksuele relatie aan te gaan, waarbij ook ingegaan wordt op de consequenties die dit kan hebben op hun verdere leven. In het programma is inbegrepen dat er groepsessies gehouden worden over het stellen van grenzen binnen relaties. Dan gaat het ook over communicatie met de partner.
Bijzonderheden	Dit project wordt ook op Sint Maarten uitgevoerd, onder verantwoordelijkheid van de St. Maarten AIDS Foundation.
Resultaten	Niet concreet bekend.
Contactgegevens	http://www.sxmaidsfoundation.org/pages/girl_power.htm

Sint Eustatius

Naam	Headstart Statia
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Mentoring/ coaching/ professionele begeleiding en opvoeding begeleiding
Opzet	De Building Blocks Foundation verzorgt het project Headstart Statia. De bedoeling is dat ouders dagelijks met hun kind(eren) een opdracht maken en daardoor de cognitieve ontwikkeling van het kind stimuleren. Vervolgens worden de ouders wekelijks bezocht door de zogenaamde buurtmoeders die nieuwe opdrachten uitdelen en de oude opdrachten nakijken. De deelnemende kinderen worden op deze manier beter op de lagere school voorbereid, waardoor de kans op leerproblemen in de toekomst afneemt. Tot de groep van ouders behoren ook alleenstaande ouders, voornamelijk migranten. Ondersteuning van alleenstaande moeders gebeurt in samenspraak met de Women's Desk, het door de overheid opgezette bureau voor vrouwen- aangelegenheden. In voorkomende gevallen kan er doorverwezen worden naar andere hulpverlenende instanties.
Bijzonderheden	Headstart is weliswaar primair gericht op het kind, maar de Buurtmoeder krijgt door de huisbezoeken een aardig beeld van de situatie in het gezin en kan met opvoedingsadviezen het gezin terzijde staan. Dit project wordt op de andere eilanden ook uitgevoerd onder de noemer 'Opstap'. De toepassing van Buurtmoeders is hierin een succesfactor.
Resultaten	Aan dit project doen zo kinderen (en hun ouders) in de leeftijd van 3-6 jaar mee.
Contactgegevens	http://www.stmaartenlibrary.org/sifma_foundation_training_and_resource_center.htm

Sint Maarten

Naam	Girl Power
Thema(s)	Zelfbeeld
Toelichting	Zie de beschrijving bij Saba
Naam	Safe Haven
Thema(s)	Empowerment
Sub-thema	Huisvesting
Opzet	Safe Haven is een non-profit organisatie die gratis onderdak, begeleiding en ondersteunende diensten biedt aan vrouwen en hun kinderen die hebben geleden onder huiselijk geweld. Doel van Safe Haven is om op Sint Maarten een veilig onderdak te bieden voor elke moeder en haar kinderen. Men voert daarnaast onderwijsprogramma's uit en doet aan promotieacties over het hele eiland
Bijzonderheden	Safe Haven biedt huisvesting aan 24 slachtoffers. Er is over het algemeen een maximale lengte van negentig dagen van het verblijf, hoewel in uitzonderlijke gevallen cliënten kunnen worden ondergebracht voor een langere periode. Elke cliënt of familie heeft recht op hun eigen kamer, bij sommige gemeenschappelijke voorzieningen gedeeld met de andere klanten. Deze omvatten de keuken, eettafel en woonkamer, evenals een klas en bibliotheek.
Resultaten	De afgelopen jaar is de het aantal telefoontjes naar de hotline duidelijk verhoogd. Het aantal (tiener)meisjes dat bellen om informatie te krijgen is drastisch toegenomen wegens fysiek geweld. Veilige Haven heeft enig succes gehad bij het overbrengen van haar boodschap tegen huiselijk geweld aan de bevolking van Sint Maarten, maar het heeft nog steun nodig om dit patroon van geweld te doorbreken.
Contactgegevens	www.safehavenstmaarten.com

Naam	Family & Friends Network
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Opvoeding/ Prof begeleiding, loopbaanontwikkeling, mentoring/ coaching en prof. Begeleiding.
Opzet	<p>Het programma heeft als doel jeugdcriminaliteit te verminderen, schooluitval te voorkomen, verbetering van de schoolprestaties en dient om in misdaadpreventie te stimuleren.</p> <p>In het project wordt door middel van intensieve mentoring de ontwikkeling van een positieve houding en positief sociaal gedrag gestimuleerd, door het creëren van rolmodellen en een ondersteuning in hun families te realiseren. De jongeren en de volwassenen brengen minstens 3 uur samen per week samen door. In deze periode wordt de jongere geschoold in sociale vaardigheden en krijgt advies bij loopbaanplanning en schoolkeuze. Na het doorlopen van dit project komen zowel de jongeren als hun ouders in aanmerking voor verdere opvoedondersteuning en therapie.</p>
Bijzonderheden	Stichting Victorious Living heeft het Family & Friends mentorprogramma ontwikkeld. Deze stichting is gebaseerd op een Christelijke grondslag. Er wordt samengewerkt met sociale partners zoals de Stichting De Ark en de St. Maarten Youth Council Association om een verschil in het leven van deze groep jongeren te maken door mentoren als 'role models' met hen samen te laten werken.
Resultaten	Het programma wordt al sinds 2002 gebruikt op het eiland. Momenteel lopen er 100 risicojongeren uit Sint Maarten mee.
Contactgegevens	http://www.victoriousliving.ws/

Naam	Women's Day
Thema(s)	Zelfbeeld
Subthema	Identiteit/ zelfbeeld.
Opzet	Op 8 maart 2008 werd op Sint Maarten voor het eerst Women's Day gevierd met een uitgebreide manifestatie waarin de rol van de vrouw in de Sint Maartense samenleving besproken werd.
Bijzonderheden	Bewustwording van de positie van vrouwen.
Resultaten	Het is één keer georganiseerd, als succesvol beschouwd en hierdoor voor herhaling vatbaar.
Contactgegevens	www.samfo.org

Aruba

Naam	Casa Cuna pa Progreso
Thema(s)	Empowerment
Sub-thema	Kinderopvang
Opzet	Casa Cuna Progreso biedt dag- en nachtopvang aan kinderen. Daarnaast begeleidt de instantie hulp aan de ouders van kinderen die daar verblijven. Zij richt zich op de interactie tussen ouder(s) en kind. De meeste kinderen overnachten bij Casa Cuna Progreso (internaat), daarnaast zijn er enkele kinderen die alleen overdag opgevangen worden bij de instelling. Bij Casa Cuna Progreso worden kinderen tussen de nul en zes jaar opgevangen. Problematieken van de kinderen variëren van sociale problemen thuis zoals mishandeling, drugs, alcoholisme en illegaliteit tot gedragsproblemen van het kind. Kinderen kunnen alleen geplaatst worden voor dagopvang wanneer er sprake is van tienermoederschap en de moeder naar school gaat, de ouders moeten werken en geen andere opvang voor hun kinderen hebben of wanneer de ouders werkloos zijn en tijd nodig hebben om een baan te vinden.
Bijzonderheden	Casa Cuna Progreso verzorgt hiernaast trainingen voor alle ouders wiens kinderen bij Casa Cuna Progreso verblijven en de weekendgezinnen. Elke zes weken komt een ander onderwerp aan bod. Onderwerpen zijn onder andere: structuur geven aan de kinderen, budgettering, opvoeding, verzorging. Hier kan een tienermoeder ook gebruik van maken. Alle ouders krijgen ook individuele begeleiding. Een keer per maand vindt een individueel gesprek met de ouders plaats. Individuele begeleiding aan tienermoeders is vooral gericht op het stimuleren (moederschap). Groepsleiders proberen de tienermoeders te stimuleren door met hen te praten om de tienermoeder samen met haar kind dingen te laten doen.
Resultaten	Nog niet bekend
Contactgegevens	Telefoon: (297) 585-7177

3.3 Interventies Nederland

Voor Nederland is uit een veelheid aan beschikbare projecten en interventies een aantal projecten geselecteerd die het meest relevant lijken in het licht van de bevindingen uit het empirisch onderzoek.

Interventies die hier gepresenteerd worden kunnen in soortgelijke vorm ook elders worden uitgevoerd. De presentatie in dit hoofdstuk is enkel bedoeld om concreet inzicht te geven in toegepaste interventies en suggereert geen waardeoordeel van deze interventie ten opzichte van soortgelijke interventies.

Naam	Tienermoederhuis MAJ Brabant
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, kinderopvang, naschoolse opvang, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting, informatiebijeenkomsten, professionele begeleiding.
Opzet	<p>Het tienermoederhuis is een woonbegeleidingstraject voor (aanstaande) moeders van 16 tot 26 jaar. MAJ staat voor Maatjes in de Ambulante jongerenzorg. Jonge moeders kunnen met hun kind in het tienermoederhuis komen wonen, waar zij begeleiding krijgen aan de hand van een op maat opgesteld begeleidingsplan. De moeders leren zelfredzaam te worden en krijgen daarvoor ondersteuning op het gebied van huisvesting, woonvaardigheden, opvoeding, budgetbeheer, het doorbreken van een risicovol sociaal netwerk en het behalen van een startkwalificatie.</p> <p>Wanneer de cliënten beschikken over de benodigde basisvaardigheden stromen zij door naar individuele huisvesting waar zij onder begeleiding blijven. Verloopt het traject succesvol, dan komt het huis op naam van de cliënte te staan.</p>
Bijzonderheden	De interventie biedt jonge moeders langdurige begeleiding. Nadat de moeders zelfstandig een woning betrekken worden zij nog gemonitord om de kans op terugval te minimaliseren.
Resultaten (Nicis)	<p>Doel van het project is een tienermoeder die zelfredzaam wordt op gebied van bovenstaande aandachtspunten. Wanneer deze vaardigheden behaald zijn stroomt de tienermoeder met kind(deren) door naar individuele huisvesting. Hier ontvangt zij nog een jaar lang ambulante woonbegeleiding. Bij succesvol verloop van het traject komt het huurcontract op naam van de tienermoeder te staan.</p> <p>Op 10 januari 2004 startte het eerste MAJ- tienermoederhuis met vijf tienermoeders. Op 10 januari 2005 is de tweede MAJ- foyer geopend. De derde foyer opende 7 juli 2006 en de vierde op 16 maart 2007. De totale instroom van tienermoeders sinds 2004 is 44, waarvan vier aanstaande tienermoeders. Van hen nemen veertien deel aan woon- en trajectbegeleiding in foyersetting. In totaal 26 tienermoeders hebben individuele huisvesting en ontvangen ambulante woonbegeleiding. Dertien tienermoeders zijn succesvol uitgestroomd en hebben een huurcontract op eigen naam. Slechts twee tienermoeders zijn voortijdig uitgestroomd. Het aantal kinderen valt hoger uit dan het aantal tienermoeders. Een aantal moeders heeft meerdere kinderen. In totaal hebben 44 tienermoeders met 58 kinderen een woon- en trajectbegeleiding (gehad).</p>
Contactgegevens	http://www.integratie.net/kiem/dossiers/Integratie/Inburgering/Opvoedingsondersteuning/tienermoeders-Eindhoven_1023.html

Naam	M'a Lucha y M'a Logra
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting, informatiebijeenkomsten, professionele begeleiding.
Opzet	<p>M'a Lucha y M'a Logra is een interventie voor Antilliaanse en Arubaanse jongeren waarin hulpverleners de jongeren begeleiden bij het vinden van de weg in het hulpverleningscircuit. In het Nederlands vertaald betekent M'a Lucha y M'a Logra 'Ik heb gestreden en het is me gelukt'. Startpunt van de interventie is de hulpvraag van de cliënt, op basis van de vraag wordt een plan van aanpak opgesteld en vindt begeleiding plaats. De cliënten hebben te maken met regelgeving, wetten en plichten en weten daarin niet altijd hun weg te vinden. Hulpverleners gaan hierover met cliënten het gesprek aan en proberen hen verder te helpen. De interventie werkt op basis van het 'huldelijnswork', dit houdt in dat de hulpverleners de cliënten doorverwijzen naar gespecialiseerde hulpverleningsinstanties.</p> <p>De interventie werkt met verschillende hulpverleners, zij kunnen ondersteuning bieden op het gebied van schuldhulpverlening, opvoedingsondersteuning en jongerencoaching. De vertrouwensband die de hulpverleners met de cliënten opbouwen zorgt ervoor dat de jongeren het langer volhouden binnen het reguliere hulpverleningscircuit. Zij blijven contact onderhouden.</p>
Bijzonderheden	M'a Lucha y M'a Logra ondersteunt jonge moeders bij het vinden van de juiste hulpverleningsinstanties en blijft contact houden, ook wanneer cliënten worden doorverwezen naar andere hulpinstanties. De vertrouwensband moet ervoor zorgen dat cliënten gemotiveerd blijven om het hulpverleningsaanbod optimaal te benutten.
Resultaten (Nicis)	<p>Een jonge moeder is begonnen met een Hbo-opleiding;</p> <p>Een moeder zit in de schuldsanering nadat ze jaren in haar eentje hulp zocht en niet kreeg;</p> <p>Een Arubaans gezin krijgt gezamenlijk opvang in Tilburg na onze bemiddeling;</p> <p>Een aantal gezinnen heeft aanspraak kunnen maken op voedselpakketten.</p>
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Zorgenwelzijn/Project-Breda_1045.html

Naam	Mamasita
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, kinderopvang, voedsel, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting, informatiebijeenkomsten, professionele begeleiding.
Opzet	Het Antilliaans en Arubaans moedercentrum Mamasita is een interventie die in Den Haag wordt uitgevoerd. In deze interventie leren jonge moeders hoe zij een opleiding of werk kunnen combineren met het opvoeden van hun kinderen. De aanpak van deze interventie heeft verschillende elementen, de moeders krijgen persoonlijke begeleiding en opvoedingsondersteuning waarin zij leren hoe de kinderen op te voeden. Ook krijgen zij begeleiding op het gebied van scholing en arbeid zodat zij hun sociaaleconomische positie kunnen versterken.
Bijzonderheden	MamaSita geeft jonge moeders persoonlijke begeleiding en opvoedingsondersteuning. De moeders leren hoe zij werk of school met het opvoeden van een kind kunnen combineren.
Resultaten (Nicis)	In 2008 boekte MamaSita de volgende resultaten: Er zijn 18 jonge moeders begeleid in groepsverband en 5 hebben een individueel traject gevolgd. Er is voor 15 kinderen (van 3 maanden tot 3 jaar) kinderopvang verzorgd. Het heeft geleid tot een vermindering van acute problemen onder Antilliaanse en Arubaanse jonge moeders en het voorkomen van lange termijn problemen voor moeder en kind. De trainingen hebben bijgedragen aan de terugkeer van jonge moeders naar school of werk.
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Zorgenwelzijn/Tienermoeders_dossier/Mamasita_1023.html

Naam	Smash It Up
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting, informatiebijeenkomsten, professionele begeleiding.
Opzet	De interventie Maljuna Frato (grote broer) is onderdeel van het Riagg en is tweeledig, enerzijds richten zij zich op hulpverlening, anderzijds op onderzoek. Maljuna Frato richt zich op Antilliaanse probleemjongeren tussen de 16 en 25 jaar. Het hulpverleningstraject komt voort uit een behandelplan van het GGZ en richt zich op het stabiliseren en resocialiseren van de jongeren. Hulpverleners organiseren verschillende activiteiten met als doel het versterken van de leefsituatie zodat de jongeren hun kansen in de maatschappij vergroten. Het onderzoekstraject van Maljuna Frato houdt zich bezig met het ontwikkelen van een instrumentarium waarmee onderzocht kan worden hoe interacties tussen personen misgaan en hoe uitsluiting in de maatschappij tot stand komt. De bedoeling is dat dit instrumentarium internationaal overdraagbaar is.
Bijzonderheden	Uniek aan deze interventie is dat er onderzoek wordt gedaan naar nieuwe methodieken om te onderzoeken hoe interacties tussen mensen mislopen. De onderzoekers willen weten hoe uitsluiting tot stand komt en welke routines hierbij een rol spelen.
Resultaten	Niet bekend
Contactgegevens	http://www.riagg-rnw.nl

Naam	Cleo-Patria
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	
Opzet	Stichting Cleo-Patria heeft vier multiculturele vrouwenhuizen in Rotterdam waar ontmoeting centraal staat. De stichting richt zich op vrouwen met verschillende achtergronden, niet alleen met een Antilliaanse afkomst. De vrouwenhuizen stellen zich tot doel participatie, emancipatie en integratie door een veilige ontmoetingsplek te creëren. Bij Cleo-Patria kunnen vrouwen elkaar ontmoeten en kennis maken met elkaars cultuur en gebruiken. De vrouwen organiseren zelf allerlei activiteiten die gericht zijn op zelfvertrouwen, zelfstandigheid en het leven in de Nederlandse samenleving.
Bijzonderheden	Cleo-patria werkt door middel van ontmoeting en uitwisseling aan emancipatie, integratie en participatie. Vrouwen leren over elkaars cultuur en organiseren samen activiteiten voor zichzelf en de andere bezoekers.
Resultaten (Nisis)	<p>Wekelijks bezoeken ruim 100 vrouwen het Vrouwenhuis Cleo-Patria Tarwewijk. 50 vrouwen volgen Nederlandse lessen, 30 vrouwen volgen conversatielessen. 20 vrouwen uit verschillende culturen praten wekelijks met elkaar over onderwerpen als opvoeding.</p> <p>Inmiddels hebben twee vrouwen uit de doelgroep een reguliere baan binnen het vrouwenhuis in Tarwewijk.</p> <p>Een aantal vrouwen zitten in het bestuur in het kader van de bestuursparticipatie. De vrouwen hebben een actieve rol gespeeld op de emancipatieconferentie van de GGD.</p> <p>Wekelijks bezoeken ruim 50 vrouwen uit 7 verschillende culturen Studio De Peperklip.</p> <p>25 Turkse, Somalische en Marokkaanse vrouwen volgen hier vanaf september 2004 Nederlandse lessen.</p> <p>De vrouwen hebben een project ontwikkeld om de kinderen, die na schooltijd niet naar huis kunnen, op te vangen.</p> <p>1 vrouw heeft een baan in de studio gekregen.</p> <p>1 vrouw houdt driemaal in de week spreekuur voor allerlei vragen.</p> <p>1 vrouw is door de politie uitgekozen tot bewoner van het jaar.</p> <p>10 vrouwen volgen diverse cursussen op het gebied van open communicatie en omgaan met verschillende groepen.</p> <p>De Stichting Kwaliteiten & Werk heeft inmiddels 35 vrouwen ingeschreven.</p> <p>20 vrouwen zijn inmiddels aan het werk.</p> <p>8 vrouwen gaan een opleiding doen in 'Helpende Welzijn' en de Horeca.</p> <p>4 vrouwen gaan een cursus gastvrouw doen.</p> <p>15 vrouwen gaan de cursus vrijwilligerswerk doen.</p> <p>Inmiddels is een stedelijk netwerk ontstaan van vrouwen uit minstens 15 culturen die in de vrouwenhuizen actief zijn. Zij hebben maandelijks een workshop over een zelf gekozen onderwerp.</p>
Contactgegevens	http://www.kiemnet.nl/dossiers/socialecohesie/Dialogoontmoeting/stichting_cleo-patria_-_rotterdam_1016.html

Naam	Grandi i Chiki
Thema(s)	Zelfbeeld
Subthema	Zelfredzaamheid
Opzet	De interventie Grandi i Chiki stelt zich ten doel het vergroten van het zelfbewustzijn van tienermoeders door middel van toneelspel. Jonge moeders (tussen de 17 en 23 jaar) wordt geleerd hoe zij op zichzelf kunnen reflecteren en zichzelf kunnen presenteren. In het toneelspel worden moeders bewust gemaakt over hoe zij de opvoeding van hun kinderen aanpakken. Vervolgens wordt op basis van de bewustwordingen een doel opgesteld waar de moeder met behulp van begeleiders twee maanden lang aan gaat werken. Aan het eind van het traject geven de moeders een presentatie over zichzelf waarin zij laten zien in hoeverre de eigen doelstellingen bereikt zijn.
Bijzonderheden	Moeders leren door middel van toneelspel en zelfpresentatie op zichzelf te reflecteren.
Resultaten (Nisis)	Uit de evaluatie van Mytikas blijkt dat de eerste tienermoeders die aan Grandi i Chiki hebben deelgenomen veel zelfbewuster uit het traject zijn uitgekomen. Ze hebben geleerd dat ze zelf hun eigen leven kunnen beïnvloeden en hebben een positiever beeld van zichzelf gekregen.
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Zorgenwelzijn/Tienermoeders_dossier/Grandi-i-Chiki_1028.html

Naam	Gezinscoach Groningen
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	
Opzet	De gezinscoach richt zich op Antilliaanse risicogezinnen die niet zelf de stap naar de hulpverlening maken. De gezinscoach heeft een outreachende aanpak en gaat dus zelf op zoek naar risicogezinnen. De gezinscoach heeft als belangrijkste taak het bieden van opvoedingsondersteuning aan ouders. Om een gezin zo goed mogelijk te ondersteunen wordt een langdurig contact onderhouden waarin wordt gewerkt aan een vertrouwensband. De coach ondersteunt het gezin in het creëren van een stabiele leefomgeving voor de kinderen. Zij bieden hiertoe praktische hulp en schakelen zo nodig gespecialiseerde hulpverleningsinstanties in.
Bijzonderheden	Uniek aan deze methodiek is de langdurige relatie die de coach en het gezin opbouwen.
Resultaten	In 2006 hielp de gemeente Groningen tien Antilliaanse gezinnen.
Contactgegevens	www.mjd.nl

Naam	Intensieve begeleiding Antilliaanse gezinnen (IBAG)
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, kinderopvang, naschoolse opvang, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting,
Opzet	IBAG richt zich op Antilliaanse gezinnen die te maken hebben met meervoudige problematiek. De interventie is niet vrijwillig, wanneer een gezin in het traject terecht komt kunnen zij rekenen op intensieve begeleiding van een gezinscoach die 24 uur per dag beschikbaar is. De coach maakt met het gezin een plan van aanpak en neemt in eerste instantie de regie van het gezin over. Geleidelijk krijgt het gezin naar draagkracht de regie weer terug. Na afloop van het traject wordt het gezin drie maal in negen maanden opgezocht om te kijken of het nog goed gaat.
	Niet ieder gezin kan zomaar meedoen aan de interventie. Wanneer het gevaar oplevert voor de coach, er sprake is van zware verslaving of psychische problematiek of er een politieonderzoek loopt, kunnen gezinnen niet deelnemen.
Bijzonderheden	Uniek aan deze interventie is dat de interventie niet vrijblijvend is. Wanneer een gezin aangemeld is krijgen zij intensieve, gedwongen begeleiding. Er wordt doelgericht gewerkt en een vertrouwensband is minder belangrijk dan het bereiken van resultaten.
Resultaten	Niet bekend
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Zorgenwelzijn/Gezinscoaching/IBAG_1005.html
Naam	Algemeen Loket Antillianen en Arubanen Amsterdam (ALAA)
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Adviezen, praktische hulpverlening
Opzet	Het loket Antillianen en Arubanen biedt maatschappelijke begeleiding aan Antillianen en Arubanen uit Amsterdam. Antillianen kunnen bij het loket terecht met vragen met betrekking tot onder andere huisvesting, schulden, werk en scholing. De Antilliaanse bewoners kunnen de weg naar de instanties zoals DWI, CWI of Maatschappelijke Dienstverlening vaak niet vinden en het ALAA geeft hierbij ondersteuning.
Bijzonderheden	Het ALAA geeft Antillianen en Arubanen die op zoek zijn naar werk of scholing een tijdelijk postadres zodat zij werk kunnen krijgen. Ook geeft het ALAA informatie en advies over de hulpverlenings- en officiële instanties in Amsterdam.
Resultaten (Nicis)	In 2006 behandelde het loket 401 hulpvragen. 238 cliënten waren nieuw. De rest betrof oude cliënten met nieuwe hulpvragen.
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Wonen/Huisvesting/ALAA_1083.html

Naam	Room4U
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, opleidingstrajecten, arbeidsintegratie, huisvesting, seksuele voorlichting, professionele begeleiding
Opzet	De interventie Room4U richt zich op Antilliaanse jongeren in een achterstandspositie. De interventie biedt de jongeren een plek om te wonen, een huis of flat, waar zij kunnen werken aan hun toekomst. Room4u richt zich specifiek op jongeren met een lage mate van zelfredzaamheid en die niet over een startkwalificatie beschikken. De jongeren worden gedurende anderhalf jaar begeleidt bij het wonen, werken en leren. Na deze anderhalf jaar zouden de jongeren in staat moeten zijn om voor zichzelf te zorgen.
Bijzonderheden	Room4U combineert het wonen, leren en werken. Integraal wordt gewerkt aan het hebben van woonruimte, een dagbesteding en het vinden van een opleiding en werk.
Resultaten	Niet bekend
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/Wonen/Huisvesting/Room-4U_1120.html

Naam	Tanchi
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld, schuldsanering, voedsel, naschoolse opvang, informatiebijeenkomsten, professionele begeleiding.
Opzet	Het Tanchi-initiatief is een interventie die net is opgestart. De interventie richt zich op Antilliaanse leerlingen van de basisschool en hun ouders. Gezinnen waarvan de kinderen het niet goed doen op school worden door de basisscholen aangemeld waarna deze benaderd worden door een Tanchi. Een Tanchi is iemand die het gezin voorziet van adviezen over bijvoorbeeld de opvoeding en die de ouders stimuleert om geïnteresseerd en betrokken te zijn bij de schoolcarrière van de kinderen. Het doel is om ervoor te zorgen dat kinderen al vanaf jonge leeftijd een goede basis krijgen op het gebied van onderwijs om problemen en uitval op latere leeftijd, de middelbare school, tegen te gaan.
Bijzonderheden	Tanchi benadert jonge probleemgezinnen en laat het belang van onderwijs inzien zodat problemen op latere leeftijd voorkomen kunnen worden.
Resultaten	Nog niet bekend.
Contactgegevens	www.stichtingaanzet.nl

Naam	Sentro di Mama
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	
Opzet	Het Sentro di Mama biedt een ontmoetingsplaats voor Antilliaanse moeders vanaf 23 jaar. Moeders kunnen elkaar hier ontmoeten en zij kunnen hier terecht met individuele hulpvragen. De moeders kunnen elkaar raadplegen met hun hulpvragen en er zijn hulpverleners beschikbaar om ondersteuning te bieden. Het doel van de interventie is het bevorderen van de persoonlijke ontwikkeling van de moeders.
Bijzonderheden	Op basis van ontmoeting wordt gewerkt aan zelfredzaamheid doordat moeders elkaar adviseren op basis van eigen ervaringen, met eventuele ondersteuning van een professional.
Resultaten(Nicis)	In 2008 zijn er onder meer de volgende resultaten geboekt: 638 mensen namen deel aan groepsactiviteiten, werkgroepen, thema's, cursussen etc. Dit waren voor het grootste deel vrouwen, maar ook 75 mannen deden mee. 58 vrouwen klopten voor individuele hulp bij Sentro di Mama aan. Het centrum organiseerde 22 ontmoetingsbijeenkomsten. Hier kwamen in totaal 1203 mensen uit een brede doelgroep op af. Gemiddeld kwamen er 300 mensen per week naar de inloopavonden. Sentro di Mama organiseerde 1 activiteit voor de hele wijk. Hier deden 45 vrouwen uit de wijk aan mee.
Contactgegevens	http://www.integratie.net/skcn/dossiers/socialecohesie/Dialoogenontmoeting/Sentro-di-Mama-DWO_1136.html/

3.4 Belangrijkste observaties reguliere interventies

Observaties uitvoeringspraktijk Nederlandse Antillen en Aruba

Voor alle eilanden geldt dat er nauwelijks interventies gevonden zijn die zich specifiek (exclusief) richten op moeders en/of vrouwen. Dat hoeft niet altijd te duiden op het idee dat activering en ondersteuning van vrouwen geen prioriteit heeft. In algemene zin kunnen we vaststellen dat op de Bovenwinden de schaalgrootte en beschikbare middelen invloed heeft. De doelgroep is vaak klein en de middelen van NGO's beperkt, waardoor er eerder voor een generieke aanpak gekozen wordt.

Op de Benedenwinden zien we vaker dat er sprake is van een bewuste keuze. Bureau Vrouwenzaken op Curaçao geeft bijvoorbeeld aan dat bij een transformatie richting gender- en emancipatiezaken de toevoeging van jonge vaders en mannen essentieel is. Een project dat in eerste instantie alleen ging over vakscholing van tienermoeders werd uiteindelijk vakscholing voor tienerouders.

De meeste interventies op de Nederlandse Antillen en Aruba richten zich op de jonge moeder en de vrouw. Voor moeders boven de 24 jaar worden er nauwelijks specifieke faciliteiten aangeboden. De nadruk ligt erg op de (potentiële) tienermoeder en de preventieve aanpak: voorkomen dat vrouwen keuzes maken die negatief voor hen kunnen uitpakken. Maar de moeder die al een paar stappen verder is, kan veel minder rekenen op ondersteuning terwijl ook zij aangeven vanwege omstandigheden thuis moeite te hebben om optimaal te participeren.

Kijken we naar de inhoud van interventies, dan valt op dat we naar analogie van het beleidsdeel zien dat op de Bovenwinden veel aandacht besteedt wordt aan mishandeling en gezondheidsvraagstukken. Op Sint Maarten en Saba is de lokale AIDS stichting feitelijk de belangrijkste NGO als het gaat om activering van vrouwen. Vertrouwensrelaties zijn dan belangrijk, en ambulante hulp bij misstanden. We kunnen stellen dat de implementaties van een specifieke aanpak voor vrouwen daar beginnen bij het oplossen van de ergste misstanden: 'het blussen van de brandjes'. Van een integrale aanpak, waarbij ook toeleiding naar werk en kinderopvang inbegrepen is, bestaat vaak nog niet.

Op de Benedenwinden is dat vaker te zien. Daar richten zich de projecten zich vaker op sociaaleconomische participatie van vrouwen. Toeleiding naar werk, soms zelfs met baangarantie, is regelmatig onderdeel van een project. En als dat niet aan de orde is, dan is het in ieder geval belangrijk om school af te ronden. Kinderopvang wordt ook vaker gezien als een instrument om participatie te bevorderen, men richt zich niet alleen op de pedagogische aspecten van kinderopvang.

Een laatste kanttekening die we (nogmaals) moeten zetten, is dat het gebrek aan middelen en menskracht het beeld van uitvoering erg bepaalt. Het is vaak vechten tegen de bierkaai; er is weinig tijd om voldragen programma's te ontwerpen of om te leren van elkaar. Veel van de tijd en het geld gaat zitten in het dagelijks oplossen van problemen. Dat kan verklaren waarom er relatief weinig innovaties plaatsvinden in dit veld, laat staan dat er sprake is van kennisuitwisseling.

Observaties Nederlandse uitvoeringspraktijk

We zien in de Nederlandse situatie dat de interventies gebaseerd zijn op aantal typen aanpak. Van de interventies die beschreven zijn, werken er twee op basis van ontmoeting (Cleo-Patria en Sentro di Mama). In deze interventies wordt een ontmoetingsplek gefaciliteerd waar moeders en vrouwen kennis met elkaar kunnen maken, samen activiteiten kunnen organiseren en elkaar kunnen raadplegen met hulpvragen. Deze ontmoetingsplaatsen worden ondersteund met hulpverleners die wanneer nodig ingeschakeld kunnen worden om de vrouwen gespecialiseerde ondersteuning te bieden.

De overige interventies bieden hulp en ondersteuning op individuele basis of aan het gezin. De hulpverlener neemt in de interventies vaak een positie in tussen cliënt en de officiële hulpverleningsinstanties. De hulpverlener brengt samen met de cliënt of het gezin de problemen in kaart en waar nodig schakelt de hulpverlener de gespecialiseerde hulpverlening in. De hulpverleners houden wel het contact met de cliënten en door het opbouwen van een vertrouwensband is het de bedoeling dat cliënten het hulpverleningstraject met een positieve uitkomst doorlopen.

3.5 Out-of-the-box interventies

Naast kansrijke interventies specifiek voor de Antilliaanse en Arubaanse doelgroep, kan er ook gekeken worden naar projecten voor andere doelgroepen die - eventueel in aangepaste vorm - gebruikt kunnen worden. Ook is internationaal gekeken naar initiatieven die relevantie kunnen hebben voor de versterking van Antilliaanse en Arubaanse alleenstaande moeders. Hieronder volgt een beschrijving van een aantal van die projecten.

Nederland

Naam	Girls' Talk
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Zelfbeeld
Opzet	<p>De interventie Girls' Talk bestaat uit een intensieve, seksspecifieke groepscoachmethodiek voor groepen van 6 tot 8 meiden. Deze groepen worden begeleid door speciaal hiertoe opgeleide counselors. Het doel van de interventie is de bevordering van seksuele gezondheid, gezond seksueel gedrag en seksuele interactiecompetentie. De interventie is bedoeld voor heteroseksueel actieve meiden van ongeveer 14 tot 18 jaar met verschillende achtergronden en een VMBO-opleiding of lager.</p> <p>De interventie richt zich met name op het versterken van interactiecompetenties, het versterken van ondersteunende attituden en gedragsintenties, uitwisseling en evaluatie van persoonlijke ervaringen en overdracht van kennis. Hierbij wordt gebruik gemaakt van verschillende middelen, zoals spel, discussie, rollenspel en reflectieoefeningen.</p> <p>Uit evaluaties blijkt dat meiden de interventie interessant vinden en het de bewustwording met betrekking tot zaken als seksuele rechten en open communicatie bevordert.</p> <p>In 2009 was dit project genomineerd voor de Nationale Jeugdzorgprijs.</p>
Bijzonderheden	De aanpak wordt aangepast op de deelnemende meisjes waardoor deze aansluit op de leefwereld.
Resultaten (NJI)	<p>De interventie heeft vooruitgang geboekt op de volgende punten:</p> <ul style="list-style-type: none"> positiever seksueel zelfbeeld minder seksuele onzekerheid toegenomen seksuele kennis toegenomen intentie tot het realiseren van seksuele wensen toegenomen eigeneffectiviteit inzake anticonceptiegebruik toegenomen eigeneffectiviteit en positiever zelfbeeld in de retrospectieve evaluatie
Contactgegevens	http://www.nji.nl/smartsite.dws?id=37990&recordnr=463&setembed=

Naam	CATch
Thema(s)	Zelfbeeld
Subthema	Empowerment
Opzet	De interventie CATch is opgezet voor Amsterdamse jongeren van 12 t/m 23 jaar. De interventie werkt aan het versterken van sociale vaardigheden, zelfvertrouwen en het ontwikkelen van talenten. Dit wordt gedaan door middel van dans, drama, media, muziek of schrijven. CATch werkt samen met scholen, jongerenwerk en hulpverlenende instanties, waardoor de jongere actief is binnen een netwerk. De jongeren volgen workshops en ontvangen hierbij intensieve begeleiding. Het doel van de interventie is het bewerkstelligen van een stabiele situatie op school.
Bijzonderheden	In 2008 zijn de effecten van CATch onderzocht door Regioplan en bevonden is dat de interventie vooral bij 'het lichtere' deel van de risicojongeren effectief is. De interventie heeft daarom een preventief karakter.
Resultaten (Regioplan)	95% van de deelnemers heeft een stabiele schoolsituatie bereikt.
Contactgegevens	http://www.clickf1.nl/project.php?item=9

Naam	KIX
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Empowerment, zelfbeeld
Opzet	KIX is opgericht naar een idee van Forum en bedoeld voor leerlingen van het VMBO en MBO. Het doel is om leerlingen kennis te laten maken met 'werk' zodat zij leren wat de mogelijkheden na de studie zijn. De leerlingen leren, met hun klas, nieuwe vaardigheden, doen (werk)ervaring op, en ontmoeten mensen die hen kunnen helpen bij de toekomstige loopbaan. De leerlingen zetten zelf een programma op en voeren dat uit, onder begeleiding van een docent. Het programma kan verschillende invullingen krijgen, bijvoorbeeld het bezoeken van bedrijven, een workshop netwerken of het ontwikkelen van de eigen talenten.
Bijzonderheden	Leerlingen treden buiten het eigen systeem en doen nieuwe ervaringen en kennis op.
Resultaten	Niet bekend
Contactgegevens	http://www.kixteams.nl/

Naam	Moeders informeren Moeders
Thema(s)	Zelfredzaamheid
Subthema	Zelfbeeld, empowerment.
Opzet	De interventie Moeders Informeren Moeders richt zich op moeders met een eerste kind tussen de 0 en 18 maanden. Moeders die veel ervaring hebben met het opvoeden van kinderen, bezoekmoeders genoemd, gaan een keer in de maand op bezoek bij de nieuwe moeders en praten met hen over de opvoeding en verzorging van het kind. De bezoekmoeders worden ondersteund door een coördinator. Het doel van de interventie is het zelfvertrouwen, de zelfredzaamheid en het vergroten van het netwerk van de moeders.
Bijzonderheden	Ervaringsdeskundigen bezoeken de moeders en informeren hen over de opvoeding van het kind en maken hierbij gebruik van beeldende middelen.
Resultaten	De interventie is gebaseerd op het Community Mothers Program, dat positieve effecten heeft in Ierland. In Nederland zijn en nog geen positieve effecten gemeten.
Contactgegevens	http://www.rivm.nl/jeugdgezondheid/bibliotheek/interventie/moeders-informeren-moeders.jsp

Buitenland

Naam	Saheli Women's Group
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Zelfbeeld, zelfredzaamheid
Opzet	Naseem Akhtar heeft in haar eigen wijk, Balsall Heath in Birmingham, een organisatie voor vrouwen opgericht. De wijk stond bol van de maatschappelijke problemen, de kindersterfte was er hoog en de levensverwachting laag. De organisatie begon met het organiseren van bijeenkomsten voor de vrouwen uit de buurt. Tijdens die bijeenkomsten bleek dat de vrouwen graag sportactiviteiten wilden ondernemen en er werden zwemlessen, paardrijlessen, fitness en dergelijke georganiseerd. Het doel hiervan was het vergroten van het zelfvertrouwen. De vrouwen in deze wijk hebben zelf weinig te besteden en daarom mag deelname niet teveel kosten. De vrouwen worden begeleid door professionals die de leefwereld van de vrouwen goed begrijpen. Vaak komen de professionals zelf uit de wijk en zijn dus goed op de hoogte van de problemen. Om de continuïteit van de interventie te waarborgen worden en regelmatig nieuwe begeleiders opgeleid.
Bijzonderheden	Het sporten geeft de vrouwen de mogelijkheid nieuwe competenties op te doen en geeft hen een ontmoetingsplaats waar ruimte is voor het uitwisselen van ervaringen.
Resultaten	onbekend
Contactgegevens	http://saheli.co.uk/

Naam	Bridge of Hope
Thema(s)	Zelfbeeld, Empowerment
Subthema	Zelfredzaamheid, toeleiding naar werk, huisvesting, toeleiding naar werk, zelfbeeld, vergeving/heling, opvoedingsondersteuning, mentoring
Opzet	Dit programma werkt in de VS met 'affiliates' – nieuwe groepen die op eigen kracht gestart worden met gebruikmaking van een vast model (convenant, aanpak, toolkit, etc). De kern van de aanpak is de vorming van een team met een mentor vanuit een kerk, een professionele hulpverlener en een alleenstaande moeder (en haar gezin). Meerdere doelstellingen worden op een duurzame manier aangepakt: huisvesting, zelfredzaamheid, toeleiding naar werk, een positief zelfbeeld en vriendschapsrelaties. De organisatie werkt op Christelijke grondslag, maar is niet aan een denominatie gebonden. De doelgroep zijn de meest kwetsbare (dakloze) alleenstaande moeders. Omdat duurzaamheid een centraal doel is, heeft het helen van wonden uit het verleden een belangrijke plaats
Bijzonderheden	De koppeling van professionele hulpverlening en mentoring vanuit de Christelijke geloofsovertuiging, met aandacht voor het een plaats geven van trauma's uit het verleden (vergeving). De nadruk ligt op de meest kwetsbare doelgroep van (bijna) dak- of thuisloze alleenstaande jonge moeders.
Resultaten	Er zijn na drie jaar nu 22 'affiliates' (lokale werkgroepen) actief, het netwerk is nog groeiende (bron: jaarverslag op website).
Contactgegevens	http://www.bridgeofhopeinc.org

Naam	College Grants for Single Moms
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Opleiding, arbeidsparticipatie, financiële onafhankelijkheid, zelfredzaamheid financieel
Opzet	President Obama heeft speciaal beleid ontwikkeld om alle alleenstaande moeders een hogere opleiding te laten volgen. Het betreft een aanvullende studiebeurs (geen lening, maar gift). Dit een prioriteitsdoelgroep omdat de vrouwen makkelijk in een zeer kwetsbare positie terecht kunnen komen, terwijl een investering in opleiding resulteert in een structurele verbetering van de positie van moeder en kind(eren). Om dat werkelijk te bereiken betreft het nieuwe deel een grant (geen lening, geen terugbetaling). Voor een eventuele studie lening is voor deze doelgroep een gunstige betalingsregeling van toepassing.
Bijzonderheden	De aanvullende middelen zijn aan schoolinstituten toegekend. De vrouwen moeten hier hun aanvraag doen, en kunnen dus niet uit elke opleiding kiezen. Bij de toegekende scholen zijn veel scholen voor hoger onderwijs die online-studeren aanbieden, zodat de vrouw de studie goed kan combineren met werk en de opvang van de kinderen thuis.
Resultaten	onbekend
Contactgegevens	De website www.singlemoms.com biedt goede verwijzingen.

Naam	New Futures School, Child Development & Parenting Center Albuquerque, New Mexico
Thema(s)	Empowerment
Subthema	Onderwijs, zelfredzaamheid, opvoedingsondersteuning
Opzet	<p>De New Futures School is een middelbare school voor studenten die zwanger zijn en tienermoeders met hun kinderen.</p> <p>Het doel is kwalitatieve educatie bieden en het verlenen van diensten aan zwangere- en opvoedende tieners. Zij richten zich op het stimuleren van verantwoord beslissingen nemen omtrent ouderschap en verrijking van het leven als volwassenen. De school biedt kleine klassen en verleent diensten zoals kinderopvang, consultatiebureau en ziekenboeg, bureau sociale zaken, kantine met verzorgde maaltijden, verkooppunt voor 2de hands kinderartikelen aanvullende lesprogramma's.</p>
Bijzonderheden	
Resultaten	Onbekend
Contactgegevens	http://www.newfutureshigh.org

4 Kansen, knelpunten en elementen van een kansrijke aanpak

Dit hoofdstuk geeft een tussenanalyse van beleid en praktijk. Het vormt de basis voor de concrete aanbevelingen in het navolgende hoofdstuk.

In paragraaf 4.1 wordt op algemeen niveau gekeken naar de kansen en knelpunten. Bij knelpunten gaat het bijvoorbeeld om lacunes in beleid, of tegenstrijdigheden. Bij de kansen gaat het om vragen als: waar zou winst behaald kunnen worden, welke aanpassing of vernieuwing zal de doelgroep ten goede komen? Wat zijn de sterke punten die (meer dan nu) benut kunnen worden.

Vervolgens is op interventieniveau gekeken naar elementen die maken dat een aanpak positieve resultaten laat zien. Deze 'kansrijke elementen' volgen soms ons veldonderzoek, maar zijn ook meegenomen uit het empirisch onderzoek. De bevindingen op interventieniveau vindt u in paragraaf 4.2.

4.1 Kansen en knelpunten uit empirie, beleid en praktijk

Nederlandse Antillen en Aruba

Uit dit onderzoek blijkt dat op Aruba en op Curaçao empowerment het centrale thema is bij de positie van alleenstaande vrouwen: hen klaarmaken voor de samenleving, klaarmaken voor sociaal economische activering door te werken aan capability development (de randvoorwaarden voor een eigenstandig bestaan) en community building (een sociaal vangnet, maar ook facilitator van en motor achter sociale en individuele ontwikkeling). Door een steeds sterkere individualisering en modernisering zien we dat de vrouwen vaker kiezen voor een zelfstandig bestaan, met minder afhankelijkheid van de familie.

Houd jonge moeders in het onderwijs. In het ondersteunen van de vrouwen in hun ontwikkeling ontbreekt de koppeling naar onderwijs. Een actieve rol van de onderwijssector zou de positie van alleenstaande vrouwen daadwerkelijk kunnen versterken. Op dit ogenblik blijken onderwijsinstanties vaak geen samenwerkingspartners te zijn: er wordt geen maatwerk geboden voor deze doelgroep en in sommige gevallen wordt het hen zelfs heel moeilijk gemaakt om een onderwijscarrière op te bouwen. Het gaat dan niet alleen om een goede basisopleiding: beurzen zoals die in Amerika verstrekt worden voor doorstuderende aan het hoger onderwijs en het actiever inzetten op life-long-learning kunnen evengoed positieve resultaten hebben.

Onderken de impact van een negatief zelfbeeld. Met name op de Bovenwinden en Bonaire kan geen verbetering verwacht worden zonder onderkenning van het belang voor deze doelgroep om aan het zelfbeeld te werken. Het ontbreekt alleenstaande vrouwen vaak aan een gevoel van eigenwaarde, wat vrijwel altijd samengaat met een gebrek aan een gerichte ambitie in het leven. Het zelfbeeld heeft betrekking op alle relaties: tot zichzelf, maar ook tot de familie, (toekomstige) partners, een werkkring, etcetera. Die situatie wordt feitelijk versterkt doordat we op maatschappelijk niveau constateren dat de positie van de vrouw als beleidsthema nauwelijks erkend wordt. Het zelfbeeld bij de vrouw ontbreekt, maar het beeld van de vrouw in de samenleving ontbreekt ook, of is zelfs negatief belast door schaamte en stigmatisering. Het aspect 'awareness' speelt hier een grote rol, beleid zou moeten starten met het bespreekbaar maken van deze situatie. Pas daarna is er ruimte voor daadwerkelijke beleidsvorming en uitvoering.

Investeer in diagnostiek. Het minder sterke zelfbeeld uit zich ook op de manier waarop alleenstaande vrouwen hun toekomstkansen bezien. Verwachtingen staan vaak heel ver af van de realiteit waardoor de vrouwen vaak geconfronteerd worden met teleurstellingen, waardoor ook de kans op drop outs in trajecten verhoogd wordt. We zien ondermeer bij het Bureau Vrouwenzaken op Curaçao dat er om die reden meer ingezet wordt op diagnostiek. Het is zeer belangrijk om voor de start van een traject al goed zicht te krijgen op het zelfbeeld van de cliënt en haar verwachtingen. Vaak gebeurt die diagnose op de Antillen nog informeel en weinig gestructureerd. Er is behoefte aan meer professionalisering zodat er diagnose instrumenten ontstaan op de drie belangrijkste thema's:

- Relaties
- Opleiding en werk
- Moederschap

Wanneer op deze thema's een helder beeld ontstaat, dan kan de hulpverlener beter inspelen op de vragen van de cliënt en ook effectiever ingrijpen bij problemen. Voorlichtingscampagnes kunnen beter ingericht worden waardoor ook de informatievoorziening naar de doelgroep effectiever wordt.

We zien dat het belang van meer diagnostiek breed gedragen wordt maar dat het de organisaties vaak ontbreekt aan middelen en menskracht om daar werk van te maken. De ontwikkeling van een toegespitste methodiek en de inzet van stagiairs bij de implementatie hiervan zou hier een oplossing voor kunnen zijn. Zij maken maatwerk op basis van een generiek instrument en kunnen eveneens zorgen voor de implementatie van het instrument.

Instelling van een Taskforce. Creëer een taskforce die boven de partijen staat en die 'lean and mean' tot concrete initiatieven komt. Het beleid zou eveneens aan kracht winnen wanneer de positie van de alleenstaande vrouw meer als een integraal thema wordt benaderd vanuit een kansenperspectief. Het probleem op de Antillen is (zoals gesteld) dat het thema vaak in een hokje gestopt wordt en daar vervolgens niet meer uit komt. Het einddoel kunnen we formuleren als 'sociaaleconomische activering'. Initiatieven gericht op zelfbeeld en empowerment moeten dat als einddoel hebben en niet los van elkaar staan. Het kunnen initiatieven zijn met een positieve insteek die ook een economisch element in zich dragen: toeleiding naar werk en een eigen inkomen. Organisatorisch betekent dat een verankering van dit onderwerp in een Ministerie of afdeling geen goede oplossing is.

Aandacht voor de man. Maak reflectie op de rol van de man onderdeel van het beleid met betrekking tot zelfbeeld en empowerment. Beleidsontwikkeling voor de alleenstaande vrouw moet parallel lopen met beleidsontwikkeling voor de (alleenstaande) man. Op de Antillen lijkt er een duidelijke relatie te bestaan tussen beide. De positie van de alleenstaande vrouw lijkt beter uit de verf te komen wanneer de man als referentiekader gebruikt wordt. Doordat we weinig weten over die man, en dus ook niet de kloof in participatie zien, wordt de positie van de alleenstaande vrouw als een gegeven gezien, een punt dat buiten de discussie staat.

Gerichte beleidsfocus op de doelgroep, geen doelgroepenbeleid. Voor specifiek doelgroepenbeleid lijkt geen draagvlak te bestaan op de Antillen. Bovendien is de vraag of de geringe schaalgrootte een dergelijk beleid mogelijk maakt. Wat wel haalbaar is, én nodig, is dat we meer inzicht krijgen in het aandeel alleenstaande vrouwen binnen lopende (beleids) initiatieven. Dat maakt de focus gericht en geeft de overheid ook een beter beeld van de cliënt. Een voorbeeld hiervan is de geldende onderstand-regeling: de Dienst Werk en Inkomen kan op basis van de bestaande gegevens een analyse maken van het aandeel alleenstaande moeders dat gebruik maakt van deze regeling. Het gebeurt echter niet of nauwelijks. De differentie in het cliëntenbestand maakt zichtbaar hoe groot die groep is en welke ontwikkelingen er in de tijd te herkennen zijn. Dit kan beleid op accenten laten verschuiven.

Nederland

Vermijd probleemsturing. Het Nederlandse beleid met betrekking tot Antillianen in Nederland is overwegend probleemgestuurd beleid. De bestuurlijke arrangementen hebben als doelstelling het verminderen van criminaliteit en van gewelddadige incidenten. De nadruk op problemen, in het bijzonder die van jongeren, heeft tot gevolg dat er minder aandacht uitgaat naar de positie van de (jonge) vrouw. Beleid specifiek voor vrouwen is vooral te vinden in de emancipatienota, deze is echter bedoeld voor alle vrouwen in Nederland en minderhedenbeleid maakt hier een klein deel van uit. Wij zien dit – mede op basis van ons veldonderzoek – als een knelpunt,

maar daarmee ook als een kans, zo als ook voor de Nederlandse Antillen en Aruba is aangegeven: geef initiatieven een positieve insteek, zoals het stimuleren van onderwijs, toeleiding naar werk, en benadruk niet de schaduwzijde van 'het probleem'.

Benut beschikbare kennis. Een kans in Nederland is dat er veel onderzoek is (en wordt) gedaan naar de Antilliaanse doelgroep in Nederland. Dit heeft geleid tot een grote hoeveelheid aan documenten. Om de problemen aan te pakken zijn er tal van interventies opgezet die de positie van Antillianen in Nederland moeten verbeteren. Alhoewel de hoeveelheid documenten groot is, is door onder andere Nicis Institute een poging gedaan tot clustering. De beschikbare kennis is niet alleen digitaal aanwezig, maar ook in het collectieve geheugen van een kerngroep van langdurig betrokkenen.

Benut ervaringsdeskundigheid. Een andere kans voor de beleidsvoering is het inzetten en raadplegen van de Antilliaanse Nederlanders zelf. Uit ons veldonderzoek blijkt dat steeds meer gebruik wordt gemaakt van ervaringsdeskundigen en dat zorgt ervoor dat het beleid beter aansluit bij de leefwereld van de doelgroep. Deze lijn zou verder voortgezet kunnen worden.

Doorbreek ad-hoc werkwijze. In ons veldonderzoek is door verschillende interventies aangegeven dat zij problemen ondervinden bij het continueren van de interventie. Beleid wordt voor een relatief korte periode geschreven. Hier worden interventies op gecreëerd en wanneer de beleidsperiode afloopt, stopt ook de financiering voor de interventie. Dit punt wordt door een meerderheid van de door ons benaderde instanties benoemd als ernstige faalfactor die vaak als een dreiging boven een project hangt, wat ook de uitvoering niet ten goede komt. Ruimte voor trial-and-error ontbreekt hierdoor.

Koninkrijk

Duurzaamheid door kruisbestuiving. De discontinuïteit van interventies in Nederland is een knelpunt dat eens te meer opvalt wanneer we naar de Nederlandse Antillen en Aruba kijken. Het ideaal lijkt een kruisbestuiving te zijn, waarbij een goede balans tussen institutionele zorg en projectmatige inspanningen ontstaat. Een nauwere samenwerking binnen het Koninkrijk – wellicht in het verlengde van dit onderzoek – zou deze twee praktijken dichter bij elkaar kunnen brengen en zorgen voor een meer op duurzaamheid gerichte aanpak in alle landen van het Koninkrijk.

4.2 Elementen van kansrijke interventies

In dit veldonderzoek is met diverse instanties gesproken over hun interventies en aanpakken, de mate van succes en falen, en de redenen hierachter. In dit hoofdstuk worden deze ervaringen – aanvullend uit de suggesties uit het empirische onderzoek – kort weergegeven.

Algemeen

Verwerk narratieve methodes in de interventies. Uit het voorgaande empirische onderdeel van dit onderzoek is naar voren gekomen dat het stilstaan bij de levensloop en het bespreken van levensloopkeuzes voor de geïnterviewde vrouwen als zeer prettig en stimulerend werd ervaren. Door de vraagstelling in de interviews werden de vrouwen gedwongen om de losse elementen van hun leven in perspectief te zien, waardoor zij zelf nieuwe inzichten verkregen. In de sociale wetenschap is dat geen nieuw fenomeen. Gebaseerd op deze ervaringen is de zogenaamde narratieve methode ontwikkeld – interventies die vertrekken vanuit 'het verhaal' van de cliënt en veel ruimte laten voor het vertellen en interpreteren. Niet een diagnostische formulering is het vertrekpunt van de hulpverlening, maar het door de vrouw vertelde verhaal. Juist gezien de sterke traditie van verhalen vertellen in het Caribisch gebied – neem de functie van de Nanzivertellingen – wordt vermoed dat de verwerking van narratieve methodes in interventies van grote waarde kan zijn voor Antilliaanse en Arubaanse vrouwen.

Geef ruimte voor traumaverwerking. Bij de bespreking van het empirisch onderzoek in een paneldiscussie met experts op Curaçao (september 2009) kwam een ander kansrijk element naar voren. Meerdere van de aanwezige experts gaven aan dat zij in veel hulpverleningstrajecten een eerste stap noodzakelijk achten waarin stilgestaan wordt bij traumaverwerking. Door het verleden een plaats te geven komen de vrouwen weer open te staan voor nieuwe initiatieven voor de toekomst. Veel vrouwen dragen moeilijke ervaringen met zich mee, zoals misbruik in de familie, waarbij de dader zich nog in de omgeving bevindt. Bij de Nederlandse Antilliaanse en Arubaanse vrouwen weten wij dat misbruik bij een deel van de vrouwen in de hulpverlening een reden is geweest voor de verhuizing naar Nederland. Het stilstaan bij deze achtergrond en het bieden van ruimte voor vergeving van de dader is in deze gevallen essentieel. Gezien de waarde die de vrouwen hechten aan geloof en religie ligt een samenwerking met kerkgenootschappen voor dit aspect voor de hand. Op Bonaire zou de hulpverlening hier in de praktijk al mee werken.

Nederlandse Antillen en Aruba

Op de Nederlandse Antillen en Aruba is het van belang rekening te houden met de volgende zaken.

Houdt rekening met de interrelaties tussen jonge moeders. Op de Nederlandse Antillen en Aruba geldt vaak dat moeders elkaar kennen en regelmatig ook een partner 'delen' of 'gedeeld hebben'. Dat zorgt voor een onwenselijke dynamiek in werkgroepen en vaak ook tot uitval. Heb hier aandacht voor, ga in beperkte mate de 'antecedenten' van de moeders na en wees scherp en daadkrachtig wanneer een dergelijke interrelatie zich voordoet.

Betrek de opvoeder intensief bij projecten. De aandacht gaat nu vaak heel snel naar het 'lijdend voorwerp' de alleenstaande moeder. De 'opvoeders' waarmee de moeder in aanraking komt blijven vaak buiten beeld. Terwijl het juist de moeder, de leerkracht, de buurthulp zijn die in hoge mate bepalen wat de moeder doet met de lessen uit de projecten. Breng die opvoeders in kaart, benader ze actief en geef ze idealiter een verantwoordelijkheid in projecten.

Betrek kerkelijke instanties bij het versterken van het zelfbeeld. Uit de praktijk blijkt dat meisjes worstelen met een weinig realistisch zelf- en toekomstbeeld, en een laag gevoel van eigenwaarde, vaak versterkt nadat zij door hun zwangerschap zich door de samenleving uitgestoten hebben gevoeld. Voor een hulpverlener is dit één van de moeilijkste gespreksonderwerpen. In de empirie zijn enkele voorbeelden naar voren gekomen waarin vanuit de kerk het gesprek met meisjes werd aangegaan over de liefde die God voor hen heeft. Bij de geïnterviewden heeft dit een doorbraak betekend in het (her)vinden van hun eigenwaarde. Dit sluit geheel aan bij de algehele bevindingen ten aanzien van de rol van geloof en kerk. Het geloof geeft houvast, terwijl de kerk is als instituut een constante en gerespecteerde factor in hun leven. Verbind daarom reguliere hulpverlening aan kerkelijk werk.

Creëer vertrouwenspersonen of ambassadeurs. Geef mensen die overwicht hebben en de wereld van jonge moeders kennen status. Mensen met autoriteit in de wijken zijn meestal wel bekend en kunnen ingezet worden. We hoeven niet altijd met een nieuw team van 'buitenstaander' de wijk in te gaan.

Nederland

In de Nederlandse situatie zien wij de volgende kansrijke elementen voor interventies.

Zorg voor aansluiting bij leefwereld cliënt. Uit ons veldonderzoek blijkt dat de kennis van de hulpverlener over de achtergrond van de cliënt van groot belang is. Het is niet zozeer nodig dat de hulpverlener dezelfde achtergrond of afkomst heeft als de cliënt, maar de hulpverlener moet over voldoende kennis beschikken betreffende de achtergrond van de cliënt zodat het plan van aanpak aansluit op de leefwereld van de cliënt.

Stel collectieve zelfredzaamheid centraal. Uit het empirisch onderzoek is gebleken dat er op het gebied van zelfredzaamheid sprake is van een cultuurverschil tussen Nederland en de Nederlandse Antillen. Op de Antillen is het gebruikelijk dat je gebruik maakt van je sociale netwerk en je familie, in Nederland moet iedereen alles zelf kunnen. Op de Antillen is er sprake van een collectieve zelfredzaamheid en in Nederland van individuele zelfredzaamheid. Om dit cultuurverschil te overbruggen zouden interventies zich meer kunnen richten op het 'samen doen' en minder op de individuele zelfredzaamheid. Hierbij speelt het opbouwen van een community een rol, deze community kan de collectieve zelfredzaamheid mogelijk maken en vergroot de leefwereld en referentiekaders van de vrouwen.

Verbeter de informatievoorziening. De doelgroep weet niet altijd wat mogelijk is in Nederland en welke hulpverleningsinstellingen zij terecht kunnen. Informatievoorziening is daarom van belang, waarbij rekening gehouden moet worden met de specifieke eigenschappen van de doelgroep.

Zorg dat **de eerste levensbehoeften op orde zijn.** Een dak boven je hoofd en brood op de plank. Het belang van capability building voor deze doelgroep, zoals in het werk van Martha Nussbaum is betoogd en toegelicht in het vorige deel van dit onderzoek, zien we in dit veldonderzoek nadrukkelijk terug. Mensen kunnen zichzelf moeilijk ontwikkelen wanneer er onzekerheden zijn in de basisbehoeften.

Zorg voor continuïteit voor de cliënt. Nederlandse interventies zijn gebonden aan tijdelijke (project)financiering en dit leidt tot kortdurende interventies. De tijdelijke financiering van projecten heeft, zoals door Daniel Giltay Veth beschreven, een 'projectencarrousel' opgeleverd. In het kader van levenslang en levensbreed leren en het gemis van een netwerk zou begeleiding van de doelgroep voor een langere periode ten goede komen aan de ontwikkeling van de vrouw. Zorg daarom dat zij voor een langere periode iemand heeft om mee te reflecteren en nieuwe kansen te ontdekken.

5 Concrete suggesties voor kansrijke interventies

Wat zou in de praktijk concreet gedaan kunnen worden aan de versterking van de positie van alleenstaande vrouwen? Wat zijn kansrijke interventies om te werken aan zelfbeeld, empowerment of zelfredzaamheid? De beantwoording van deze vragen vormt de kern van dit onderzoek. Uit de analyse van beleid en uitvoeringspraktijk, in combinatie met de uitkomsten van het empirisch onderzoek, zijn enkele kansrijke suggesties gevolgd, welke beschreven zijn in hoofdstuk 4. Deze zijn getoetst in drie expertmeetings. De expertmeetings zijn georganiseerd in de maanden februari en maart 2010; op Curaçao voor de Benedenwinden, op St. Maarten voor de Bovenwinden en tot slot in Nederland.

Per hoofdonderwerp zijn enkele interventies voorgelegd die zouden kunnen bijdragen aan de versterking van de positie van alleenstaande moeders. Daarbij zijn de volgende vragen gesteld:

1. Zou dit voor u kunnen werken?
2. Zo ja, welke aspecten zijn van belang bij implementatie, oftewel: hoe zou het kunnen werken?

In de discussies zijn veel uitspraken gedaan die niet direct relevantie hadden specifiek voor het thema, maar meer in algemene zin van belang zijn. Deze algemene observaties hebben wij een plek gegeven in een aanvullende alinea (5.3).

5.1 Werken aan Zelfbeeld

In dit onderzoek is zelfbeeld aan de orde gesteld als een wezenlijk aandachtspunt voor veel alleenstaande moeders. In het empirisch onderzoek is de aanbeveling gedaan dat dit voor de kleine eilanden de meest urgente beleidsprioriteit zou moeten zijn, maar op alle eilanden en in Nederland komen we de gerelateerde issues tegen. Deze zijn:

- Identiteit: wie ben ik, wat wil ik, wat kan ik.
- Zelfreflectie en levenskeuzes (het eigen 'narratief').
- Opvoeding: vanuit zelfkennis en eigenwaarde van de moeder.
- Relaties en seksualiteit: eigenwaarde en verwachtingspatronen.
- Omgaan met het verleden: herstel na trauma (heling en vergeving).

In de seminars is een aantal praktijkvoorbeelden aan de orde gesteld die kansrijke elementen in zich hebben. Deze zijn voor zelfbeeld:

Inzet van expressievakken

Dit is besproken aan de hand van de projecten Catch en Grand'I Chiki. Catch is een project dat bedoeld is om schooluitval tegen te gaan. Het is dus niet een specifiek project voor alleenstaande moeders. Door aansluitend op het onderwijs een programma aan te bieden van expressieve activiteiten, zoals dans, muziek, schrijven of drama, werken de risicoleerlingen aan zelfvertrouwen, inzicht in de eigen talenten en het ontplooien van talenten.

Grand'I chiki is een project dat met een iets oudere doelgroep van adolescenten werkt, en waarin de nadruk meer ligt op het ontwikkelen van zelfinzicht, reflectie en presentatie. Hierin wordt de narratieve methode toegepast en oefenen de deelnemers in het vertellen van hun verhaal.

Respons expertmeetings

Tijdens het seminar op Curaçao is zeer positief gereageerd op het aanbieden van expressieve vakken aanvullend op het onderwijs. Dit zou in een middagprogramma aangeboden kunnen worden, waarmee het probleem van 'blijven hangen' ook wordt geadresseerd. Het knelpunt van een laag zelfbeeld bij de doelgroep wordt onderkend. Vanuit de diverse sectoren wordt aangegeven dat de situatie eigenlijk ernstiger is dan sprake is van een negatief zelfbeeld en veelal een onvermogen om het positieve in jezelf te zien. Inzet van expressieve vakken wordt als een zeer krachtig middel gezien. Het specifiek aanbieden van een dergelijk programma voor deze doelgroep wordt niet als gewenst gezien. Het is meer een preventief programma voor alle risicogroepen.

Op de Bovenwinden is eveneens positief gereageerd op de suggestie. Hier werd wel een groot knelpunt gezien in het koppelen van een project aan het onderwijs. Eerder zou het kunnen werken om de vakschool voor expressieve vakken – the Imbali Center for Creative Movement – dit te laten ontwikkelen, en het programma dan wel in en met de scholen uit te voeren, dus strikt gekoppeld aan het programma van de scholen.

In Nederland is kort over deze insteek gesproken, er is meer bekendheid met een dergelijke aanpak. Uit de groep kwam de suggestie om het element 'spel' te verbreden naar 'sport, spel en beweging'. In dit opzicht is verwezen naar enkele succesvolle interventies, zoals Communities in Beweging van het Nederlands Instituut voor Sport en Beweging en Big Move! in Amsterdam.

Ruimte voor geloof en religie

Hier is de aanpak van Bridge of Hope als vertrekpunt genomen. Bridge of Hope is een aanpak waarin een moeder een team vormt met een professionele hulpverlener en een mentor die vanuit een christelijke kerk wordt aangewezen. Hierdoor ontstaat ruimte om vanuit het geloof te werken aan vergeving en zelfbeeld.

Respons expertmeetings

Met name in Nederland is zeer uitgebreid ingegaan op de rol van geloof voor de gemeenschap en de mogelijkheden en onmogelijkheden van de hulpverlening om hier op in te springen. De Bridge of Hope aanpak wordt als kansrijk beschouwd, mits het mentorschap niet een vrijwillig (onbetaald) karakter heeft. Daarnaast wordt een aantal aanvullende activiteiten van belang gevonden:

- Meer aandacht voor de rol van geloof voor de doelgroep en bewustwording binnen de hulpverlening van de potentie die schuilt in het geven van een plaats voor geloof in de interactie met de cliënt.
- Deskundigheidsbevordering en interculturalisatie: investeer in vaardigheidstrainingen voor het personeel om effectief te kunnen communiceren met een cliënt met een totaal andere achtergrond. Iedereen laten doen waar hij of zij goed in is. De vraag is: tot hoever kan een hulpverlener gaan? De ene zal beter in staat zijn om het geloof een plaats te geven in het contact met de cliënt dan de ander. Wat kun je verwachten, en waar ligt de grens? Bridge of Hope kan juist in een geseceuleerde samenleving een goed voorbeeld zijn van een effectieve samenwerking.

Op de Antillen is wel belangstelling voor de aanpak, maar is de urgentie minder groot. Hulpverleners zijn in veel gevallen zelf al in staat om geloof een plaats te geven, en zijn ook op de hoogte van wat de kerken al doen. Met name op St. Maarten wordt de aansluiting voldoende gevonden.

Aandacht voor seksualiteit en relaties

Dit is besproken aan de hand van Girl Power. Dit trainingsprogramma wordt op de Bovenwinden aangeboden door het Rode Kruis. Het vertrekpunt is HIV preventie, maar de behandelde onderwerpen gaan veel breder. Alles dat betrekking heeft op (sexuele) relaties wordt aan de orde gesteld.

Respons expertmeetings

Op de Bovenwinden is deze interventie niet diepgaand besproken, omdat het programma hier al loopt. Op Curaçao is het kort besproken. Bonaire kent dergelijke workshops al, die via Sebeki worden aangeboden. Opvallend is de enorme vraag naar de training en het grote bereik. Van schroom om deel te nemen is geen sprake, in tegendeel, de zaal zit altijd vol en de deelnemers melden zich doordat ze via-via hebben gehoord van de cursus. Ouders vinden het prettig dat zij de seksuele voorlichting niet zelf hoeven te geven.

In het seminar op Curaçao is aangegeven dat FAJ momenteel op de Nederlandse Antillen een onderzoek uitvoert naar de situatie en beleving van meisjes die op jonge leeftijd moeder worden. Eén van de meest opvallende uitkomsten is de grote onwetendheid van jongeren op seksueel gebied. De urgentie van dergelijke training is wat betreft de lokale experts zeer groot.

In Nederland is niet diep op de interventie ingegaan, maar is wel vastgesteld dat hier een grote behoefte bestaat aan dergelijke training. Juist het verband met relaties in algemene zin is zeer van belang.

5.2 Werken aan Empowerment

In dit onderzoek is empowerment aan de orde gekomen als specifiek thema binnen het aandachtsgebied van het versterken van de positie van alleenstaande moeders. Empowerment gaat hier om het vermogen om zelf keuzes te maken. Belangrijke aspecten daarbij zijn:

- Opleiding: voldoende bagage zowel cognitief als vaardigheden.
- Huisvesting: zelfstandig, of in elk geval onafhankelijk.
- Kinderopvang: ook eigen keuze (zelfstandig) en liefst onafhankelijk.
- Toeleiding naar de arbeidsmarkt: beschikbaarheid van geschikt werk.
- Financieel onafhankelijk: bijvoorbeeld door studiebeurs of duaal traject.

Tegengaan schooluitval: vakscholing en werktoeleiding

Uit het empirisch onderzoek is gebleken dat veel jonge vrouwen juist na de geboorte van het eerste kind enorm gemotiveerd zijn om een opleiding te (ver)volgen. In de praktijk loopt dat vaak spaak, niet in de laatste plaats door tegenwerking uit de omgeving en uit het onderwijs. Deze problematiek en de mogelijke oplossingen is in Curaçao en St. Maarten besproken aan de hand van de interventie 'Vakscholing Tiernemoeder' en in Nederland aan de hand van 'Catch'.

Respons expertmeetings

Op de Bovenwinden is positief gereageerd op het Curaçaose voorbeeld van vakscholing. De baangarantie is een essentiële voorwaarde, hier ligt voor de kleine eilanden meestal het knelpunt. In de praktijk zal daarnaast het aanleren van sociale vaardigheden de basis blijken van succes. Een aandachtspunt dat op de Benedenwinden naar voren kwam hangt hiermee samen. Om sociale vaardigheden te leren, zal afgestapt moeten worden van de klassieke vormen van lesgeven. Juist bij het klassikale leren vallen jongeren uit. Andere cruciale factoren zijn:

- *Spreek werknemers aan op hun maatschappelijke taak.*
- *Doe een goede analyse van de arbeidsmarkt, en leidt op voor behoeften.*
- *Zorg voor een goede balans tussen beloning en inspanning.*
- *Laat niet alleen de 'hulpverlener' aan het woord, maar mensen uit praktijk.*

De interventie Catch werd zeer positief beoordeeld, met een aantal kanttekeningen:

- *Organiseer het met de jongeren, niet top-down.*
- *Combineer een dergelijk traject met werktoeleiding.*
- *Werk buiten de reguliere onderwijstijden.*

Bevorderen Hoger Onderwijs

Uit het empirisch onderzoek bleek dat het volgen van Hoger Onderwijs een grote wens van veel vrouwen is. In de Verenigde Staten wordt veel geld geïnvesteerd in het naar school krijgen van alleenstaande moeders. De redenering is dat het investeren in een alleenstaande moeder betekent een investering in een heel gezin. Zou binnen het Koninkrijk ook een 'Grants for Single Moms' op zijn plaats zijn?

Respons expertmeetings

Alle aanwezige experts onderstrepen het belang van het investeren in een goede opleiding voor alleenstaande moeders. Zeker wanneer een moeder de basisopleiding en de motivatie heeft, is het zonde wanneer dit spaak loopt. Het knelpunt zit echter niet in de kosten van de opleiding, maar in de randvoorwaarden, zoals kinderopvang. In zoverre is deze aanpak uit de VS niet passend. In Nederland werd nog opgemerkt dat het belangrijk is dat de Sociale Dienst een wat bredere opvatting krijgt ten aanzien van 'herintreders'. Het aan een baan helpen van een cliënt wordt nu volgens enkele experts vrij rigide opgepakt, wat zeker voordelen heeft voor de korte termijn, maar een lange termijn positieversterking in de weg kan staan.

Opvoedingsondersteuning

Uit het empirisch onderzoek is opvoedingsondersteuning als cruciaal onderdeel naar voren gekomen voor het doorbreken van negatieve of remmende patronen. Op Curaçao wordt het pedagogisch spreekuur van de Jeugd GGZ georganiseerd op basis van het Triple P programma, dat staat voor "Positief Pedagogisch Programma". In het programma staat eigenaarschap centraal.

Respons expertmeetings

Deze interventie was vooral voor de Bovenwinden nieuw en is hier uitvoerig besproken. De respons is zeer enthousiast:

- heldere wetenschappelijke methodiek die goed aansluit;
- bevordert door noodzakelijke kennisuitwisseling de interactie en samenwerking binnen de eilanden; dit wordt als uiterst belangrijk en urgent beschouwd;
- eigenaarschap centraal (> accountability bevorderen);
- lage kosten, niet zelf alles uitvinden;
- keurmerk voor kwaliteit: bevordert zichtbaarheid en duurzaamheid.

Wat daarnaast van belang is in de heterogene samenlevingen van de Antillen, is om te onderkennen dat migranten veelal heel anders tegenover gezin en opvoeding staan. Dit kan binnen deze methodiek heel goed opgepakt worden al een positief element.

5.3 Werken aan Zelfredzaamheid

In dit onderzoek is zelfredzaamheid aan de orde gekomen als belangrijkste thema in de Nederlandse situatie, waar een hoge mate van zelfredzaamheid de norm is. Op de Nederlandse Antillen en Aruba zien we dat de vrouwen in toenemende mate kiezen voor een zelfstandig bestaan, los van de familie. Ook zien we dat veel jonge meisjes wanneer ze zwanger worden tussen wal en schip vallen en op zichzelf zijn aangewezen. Belangrijke aspecten zijn:

- Zakelijk zelfredzaam: formulieren kunnen invullen en dergelijk.
- Financieel zelfredzaam: kunnen rondkomen, voorkomen van schuld.
- Huisvesting: begeleid wonen als tussenoplossing naar zelfstandigheid.
- Monitoring en/of coaching: begeleiding naar zelfstandigheid.
- Steun en verwijzing: de weg leren vinden in de samenleving.

Begeleid wonen

Veel jonge moeders hebben behoefte aan begeleid wonen. Zij zijn nog te jong om zelfstandig te wonen en kunnen niet terecht bij familie. Nederland en Curaçao hebben een dergelijke voorziening, de kleine eilanden niet. In Nederland is een grote vraag en is sprake van een wachtlijst. Op Curaçao is geen wachtlijst. In de workshops is begeleid wonen besproken aan de hand van het voorbeeld van het Tiernormoederhuis Brabant. Daarbij kan opgemerkt worden dat de verschillende instellingen in Nederland en op Curaçao (Kas Bruder Pius) onderling qua opzet niet zoveel verschillen.

Respons expertmeeting

In algemene zin staan experts positief tegenover dergelijke initiatieven. In de workshop in Curaçao werd door sommige experts naar voren gebracht dat dergelijke faciliteiten tienerzwangerschap kunnen stimuleren – het zou aantrekkelijk worden voor een jong meisje om ook zwanger te worden, omdat de faciliteiten die haar dan geboden worden een grotere verbetering zijn ten opzichte van haar huidige situatie. Hierover waren de meningen wel verdeeld. In Nederland en op de overige eilanden is men algemeen positief en bestaat een grote behoefte aan deze faciliteiten.

Ten aanzien van de aanpak is opgemerkt dat het belang is dat de hulpverlener praktijkdeskundige is en levenservaring heeft. De instellingen kampen met onderbezetting. Dit zou opgelost kunnen worden met vrijwilligers, maar dan moeten dit wel ervaren oudere dames zijn.

De moederhuizen zijn opgezet om de zelfredzaamheid te stimuleren, maar in de Nederlandse praktijk hebben de huizen ook de functie om de meisjes te beschermen tegen kwalijke invloeden in de samenleving. Bij gebrek aan familie en door hun kwetsbare positie kunnen zij makkelijk in verkeerde handen vallen en hulp accepteren van mannen die andere intenties hebben. In dat opzicht is de aanwezigheid van deze huizen in Nederland per definitie gewenst, en ook gewenst voor een oudere leeftijdsklasse. Nu ligt de grens meestal bij de groep tot en met 24 jaar.

Op de Bovenwinden, op Aruba en Bonaire is veel behoefte aan een instelling zoals het Tiernormoederhuis Brabant, waar de meisjes terecht kunnen voor opvang waarbij zij kunnen werken aan een startkwalificatie.

Combineren van werk of school met opvoeding

De samenleving in Nederland is een geïndividualiseerde samenleving. Op de Antillen zien we met name op Curaçao en Aruba, maar ook op de andere eilanden, dat de moeders er steeds meer alleen voor staan, en hier zelf ook bewust voor kiezen. Bijna alle alleenstaande moeders worstelen met het combineren van hun dagbesteding met het opvoeden van de kinderen. Dit aandachtspunt is besproken aan de hand van het project Mamasita in Den Haag. In deze interventie leren jonge moeders hoe zijn hun

opleiding of werk kunnen combineren met de zorg voor kinderen. Zij krijgen begeleiding op het gebied van scholing en arbeid.

Respons expertmeetings

De experts waren in alle seminars positief en zien de noodzaak in van een dergelijke ondersteuning. Als aandachtspunt werd genoemd dat het van essentieel belang is om de directe omgeving te betrekken bij deze ondersteuning. Er wordt het risico gezien dat het meisje terugvalt in oude patronen wanneer de interventie stopt.

In de Bovenwinden is het zelfs wenselijk dat er meer samenwerking komt tussen de artsen en begeleidingsinstanties. De experts benadrukken dat de artsen het eerste contact hebben met de alleenstaande (jonge) moeders. Hierdoor zijn ze ervan overtuigd, dat het zeer effectief kan zijn om een samenwerkingsverband aan te gaan met de artsen. Ingeval het een kwetsbare alleenstaande moeder of een jonge moeder betreft, kunnen de artsen hen voor de geboorte van hun kind al doorverwijzen naar een begeleidingsinstantie. Op deze manier kunnen ze al in een vroeg stadium leren, om de zorg van hun kind te combineren met werk of een opleiding.

Niet-vrijwillige gezinsondersteuning

In extreme gevallen bestaat in Nederland de mogelijkheid van niet-vrijwillige gezinsondersteuning. Het project Intensieve Begeleiding Antilliaanse Gezinnen wordt in diverse gemeenten sinds enkele jaren uitgevoerd. In principe duren de trajecten zes maanden, met mogelijkheid tot verlenging.

Respons expertmeetings

In de workshops werd door de aanwezige experts naar voren gebracht dat zij in veel gevallen een dergelijke aanpak niet noodzakelijk en/of niet effectief achten. De uitzondering hierop vormt de kwetsbare groep van licht verstandelijk gehandicapten. Bij de kwetsbare alleenstaande moeders is het belangrijk te onderkennen dat van licht verstandelijke handicap sprake kan zijn. Dit wordt vaak niet onderkend, waardoor zij geen begeleiding op maat krijgen. In deze gevallen zou een dergelijke aanpak volgens de experts wel kunnen aansluiten, omdat het een groep betreft die intensieve begeleiding nodig heeft.

5.4 Algemene aandachtspunten uit de expertmeetings

In algemene zin werden de in dit onderzoek gesignaleerde kansen en knelpunten tijdens de expertmeeting herkend. In aanvulling hierop zijn in de expertmeetings een aantal zaken naar voren gekomen die eveneens relevant zijn.

- **Taboes** rondom seksualiteit en zwangerschap zijn hardnekkig en met name incest als oorzaak van de zwangerschap zou meer bespreekbaar moeten worden.
- De negatieve **stigmatisering** in de samenleving van zwangere tieners heeft grote impact op de vrouwen (negatief zelfbeeld) maar ook een remmende invloed op hulpverlening. In het onderwijs op de Nederlandse Antillen en Aruba bestaat de algemene opvatting dat het ondersteunen van zwangere leerlingen een verkeerd voorbeeld geeft aan andere leerlingen. Er zou meer aandacht moeten zijn voor de mogelijkheden die het onderwijs wel heeft, voor een meer genuanceerde benadering en voor het tegengaan van stigmatisering.
- Onterechte **uitval uit het onderwijs** is ook een aandachtspunt: ondanks leerplicht worden meisjes op de Nederlandse Antillen en Aruba ontmoedigd om nog naar school te gaan en op de kleine eilanden naar de Sociale Vormingsplicht doorverwezen.
- Bewustwording van accountability - het nemen van de **eigen verantwoordelijkheid** - is een onderwerp dat in alle workshops naar voren is gekomen.
- **Beperkt werkperspectief** op kleine eilanden is beperkend voor diverse initiatieven.
- Ten aanzien van **inculturalisatie** zijn de meningen van de experts verdeeld en horen we uiteenlopende meningen en argumenten. Deze discussie laten we hier buiten beschouwing.
- Aandacht zou op de BES-eilanden moeten worden besteed aan de betrokkenheid van **lokale kennis** en ervaring in de nieuwe structuren.
- Vanuit **diagnostiek/niveaubepaling** kan beter richting gegeven worden aan hulpverlening. Deze investering ontbreekt vaak, met name op de eilanden.
- De invloed van **slavernij en/of het koloniaal verleden** verdient volgens experts op de Beneden- en Bovenwinden aandacht tijdens begeleidingsgesprekken.
- **Integrale aanpak** is essentieel voor continuïteit en effectiviteit. Goede voorbeelden, zoals die van de gemeente Lelystad, kunnen ingezet worden.
- Erkenning en waardering op de Benedenwinden van het **vak hulpverlener** is een aandachtspunt. Er is veelal sprake van ondercapaciteit en een lage betaling. Het feit dat een eigen opleiding Social Work in 2008 aan de UNA is gestart wordt als zeer positief gezien. Op de Bovenwinden speelt hetzelfde probleem. Hier is geen eigen opleiding.
- De **onderwijssector** op de Benedenwinden is nog **traditioneel** ingericht. Ingezien wordt dat zorgteams anders georganiseerd kunnen worden, waardoor met meer focus op specifieke zorggroepen zoals deze kan worden ingespeeld. Ook is naar voren gekomen dat er wel degelijk ruimte is voor innovatie, dat zou geen argument kunnen zijn. Het ondersteunen van specifieke doelgroepen zoals deze vraagt van het onderwijs een behoorlijke omslag.
- Onderwijs is op de Nederlandse Antillen en Aruba veelal een **'survival of the fittest'** en ondanks de wetgeving kunnen zwangere meisjes makkelijk buiten de boot vallen.

- **Balans** moet nog gevonden worden tussen niets doen en 'doodknuffelen'. Nu wordt op de Antillen en Aruba veelal niets extra's gedaan voor de doelgroep omdat dit het verkeerde voorbeeld geeft aan andere meisjes, en hiermee zwangerschap zou kunnen worden gestimuleerd.
- Ondersteuning is veelal gericht op jonge vrouwen, maar dat onderscheid is niet altijd praktisch. In kleinere gemeenschap kan het beter werken om een interventie te richten op de (alleenstaande) moeder.
- **Taal** is vaak een barrière. Hier wordt niet altijd rekening mee gehouden. Het verbaal beheersen van de Nederlandse taal staat niet gelijk aan zakelijk lezen en kunnen schrijven.
- Bij het begeleiden van vrouwen in Nederland naar werk blijkt het een struikelblok dat **diploma's**, met name van de Bovenwinden, niet erkend worden.
- Het werken met **leeftijdsgrenzen** in projecten wordt als contraproductief ervaren. Het is een beperking die niets oplevert, behalve dat vrouwen buiten de boot vallen. Het kan bovendien effectief zijn om generaties te mengen.
- In veel discussies komt naar voren dat het noodzakelijk is dat in Antilliaanse en Arubaanse gezinnen meer aandacht komt voor **positieve waardering en affectie**. Het bouwen aan een solide fundamenteel in de thuissituatie is van essentieel belang voor moeder en kind.
- **Samenwerking** tussen de eilanden onderling, en tussen de eilanden en Nederland komt weinig voor, maar wordt wel als zeer belangrijk verbeterpunt gezien. Tijdens het seminar werd dit al direct duidelijk: er werd druk genetwerkt en visitekaartjes uitgewisseld.

6 Terugblik en aanbevelingen

6.1 Vertrekpunt van het onderzoek

“Sterke vrouwen voor een nieuwe sterke generatie”. Met dat motto in gedachten zijn in dit onderzoek vragen beantwoord:

- Welke binnen het Koninkrijk toegepaste interventies gericht op het versterken van de positie van kwetsbare eenoudergezinnen zijn ofwel in een vergelijkbare situatie al succesvol gebleken, ofwel zijn in een andere situatie al succesvol gebleken en lijken ook voor deze context kansrijk?
 - a. Wat is de vorm en inhoud van de interventie?
 - b. Op welke succes- en/of faalfactoren is de interventie gericht?
 - c. Wat maakt de interventie succesvol en kansrijk?
- Welke beleidsaanbevelingen zijn te doen voor een kansrijke aanpak gericht op het versterken van de positie van kwetsbare eenoudergezinnen?

Daarbij hebben we ons gebaseerd op de belangrijkste observaties uit het voorgaande empirisch onderzoek:

Aruba: De vrouwen op Aruba lijken een goede kans te hebben om op eigen benen te staan. Een risicofactor is de steunfunctie. Een investering in het faciliteren van de werkende moeder, met name door kinderopvang, zou een belangrijke impuls betekenen voor de versterking van de vrouw en haar gezin.

Curaçao: Net als op Aruba zien we dat de vrouwen op Curaçao, hoe moeilijk hun situatie ook is, in de basis een eigen bestaan kunnen opbouwen. In het geval van Curaçao zou de positie van de vrouw versterkt kunnen worden door het stimuleren en faciliteren van de beroeps- en loopbaanontwikkeling op alle niveaus en voor alle leeftijden (life-long-learning).

Bonaire en de Bovenwinden: De vrouwen vallen hier makkelijk tussen wal en schip vanaf het moment van hun eerste zwangerschap. Werken aan het zelfbeeld is van wezenlijk belang voor de positieversterking.

Nederland: Hier is het beeld heel uiteenlopend. De druk uit de samenleving om zelfredzaam te zijn is een knelpunt of zelfs een breekpunt. Meer creatieve, bij voorkeur collectieve en op vertrouwen gebaseerde ondersteuningsvormen zijn nodig om deze vrouwen daadwerkelijk te versterken.

6.2 Terugblik beleid en praktijk Nederlandse

Beleid Nederlandse Antillen en Aruba

Uit de beleidsanalyse blijkt dat er op de meeste eilanden in strikte zin geen beleid bestaat om alleenstaande vrouwen te ondersteunen. Dit neemt niet weg dat er vanuit de overheid wel degelijk beleidsinitiatieven genomen zijn. Op elk eiland heeft de ondersteuning van vrouwen een plek gekregen. Soms geïnstitutionaliseerd in de vorm van een Bureau Vrouwenzaken (Curaçao) of de Women's Desk (Statia en Sint Maarten). Veel vaker echter in de vorm van ambulante dienstverlening bij bestaande diensten als Sociale Zaken en de GGD (Aruba en Saba).

Het verschil tussen de Beneden- en Bovenwinden lijkt te zijn dat de problematiek van alleenstaande vrouwen, op de Benedenwinden meer erkenning heeft gekregen.

Met name op de Bovenwinden is het van belang om rekenschap te geven van het feit dat migranten een dominante plaats hebben in de samenleving. In het nadenken over verdere ondersteuning van (jonge) alleenstaande moeders zal de diversiteit van herkomst van de vrouwen en de daarmee samenhangende specifieke omstandigheden (taal, inburgering, integratie) een plaats moeten krijgen.

Aandacht verdient tot slot het feit dat er verschillende samenwerkingsprogramma's bestaan op sociaal gebied die mede de beleidsagenda bepalen op de eilanden (SEI op alle eilanden, AMFO). Voor de BES-eilanden geldt dat de band richting rijksdepartementen nog niet geheel uitgewerkt is. De verwachting is echter dat beleidsprioriteiten vanuit Nederland zich meer zullen laten gelden op de BES eilanden dan voorheen.

Instellingen, programma's en interventies Nederlandse Antillen en Aruba

Voor alle eilanden geldt dat er nauwelijks projecten gevonden zijn die zich specifiek richten op moeders en/of vrouwen. Op de Bovenwinden zijn de schaalgrootte en beschikbare middelen van invloed. De doelgroep is vaak klein en de middelen van NGO's beperkt, waardoor er eerder voor een generieke aanpak gekozen wordt. Op de Benedenwinden zien we vaker dat er sprake is van een bewuste keuze.

Bij de meeste interventies ligt de nadruk op de (potentiële) tienermoeder en de preventieve aanpak: voorkomen dat vrouwen keuzes maken die negatief voor hen kunnen uitpakken. Kijken we naar de inhoud van projecten, dan valt op dat we naar analogie van het beleidsdeel, zien dat op de Bovenwinden veel aandacht besteedt wordt aan mishandeling en gezondheidsvraagstukken.

We kunnen stellen dat de implementatie van een specifieke aanpak voor vrouwen daar begint bij het oplossen van de ergste misstanden: 'het blussen van de brandjes'. Een integrale aanpak, waarbij ook toeleiding naar werk en kinderopvang inbegrepen is,

bestaat nog niet. Op de Benedenwinden is dat vaker te zien. Daar richten de projecten zich vaker op sociaaleconomische participatie van vrouwen.

Het gebrek aan middelen en menskracht bepaalt het beeld van uitvoering. Dat kan verklaren waarom er relatief weinig innovaties plaatsvinden in dit veld, laat staan dat er sprake is van kennisuitwisseling.

Elementen van kansrijke interventies Nederlandse Antillen en Aruba

Uit dit onderzoek blijkt dat in Aruba en op Curaçao empowerment het centrale thema is bij de positie van alleenstaande vrouwen.

Een actieve rol van de onderwijssector zou de positie van alleenstaande vrouwen daadwerkelijk kunnen versterken. Op dit ogenblik blijken onderwijsinstanties vaak geen samenwerkingspartners te zijn: er wordt geen maatwerk geboden voor deze doelgroep en in sommige gevallen wordt het hen zelfs heel moeilijk gemaakt om een onderwijscarrière op te bouwen.

Daarnaast stellen we vast dat met name op de Bovenwinden het zelfbeeld van de alleenstaande vrouwen aandacht verdient. Het aspect 'awareness' spreekt hier een grote rol, beleid zou moeten starten met het bespreekbaar maken van problemen, een discussie starten. Pas daarna is er ruimte voor daadwerkelijke beleidsvorming en uitvoering.

Het minder sterke zelfbeeld uit zich ook in de manier waarop alleenstaande vrouwen hun toekomstkansen bezien. Verwachtingen staan vaak heel ver af van de realiteit waardoor de vrouwen vaak geconfronteerd worden met teleurstellingen, waardoor ook de kans op drop-outs in trajecten verhoogd wordt.

Het beleid zou eveneens aan kracht winnen wanneer de positie van de alleenstaande vrouw meer als een integraal thema wordt benaderd vanuit een kansenperspectief. Creëer een taskforce die boven de partijen staat en die 'lean and mean' tot concrete initiatieven komt.

Beleidsontwikkeling voor de alleenstaande vrouw moet parallel lopen met beleidsontwikkeling voor de (alleenstaande) man. Concreet betekent dit dat beleid met betrekking tot zelfbeeld en empowerment altijd de reflectie op de rol van de man in zich moet dragen.

Voor specifiek doelgroepenbeleid lijkt geen draagvlak te bestaan op de Antillen, bovendien is de vraag of de geringe schaalgrootte een dergelijk beleid mogelijk maakt. Wat wel haalbaar is, én nodig, is dat we meer inzicht krijgen in het aandeel alleenstaande vrouwen binnen lopende (beleids) initiatieven.

Suggesties voor kansrijke interventies Nederlandse Antillen en Aruba

- Een actieve rol van de onderwijssector zou de positie van alleenstaande vrouwen daadwerkelijk kunnen versterken.
- Het aspect 'awareness' speelt een grote rol op de Bovenwindse eilanden, beleid zou moeten starten met het bespreekbaar maken van problemen, een discussie starten.
- Creëer een taskforce die boven de partijen staat en die 'lean and mean' tot concrete initiatieven komt.
- Maak reflectie op de rol van de man onderdeel van het beleid met betrekking tot zelfbeeld en empowerment.
- Zorg voor meer inzicht in het aandeel alleenstaande vrouwen binnen lopende (beleids)initiatieven.
- Betrek de opvoeder intensief bij projecten: de moeder, de leerkracht, de buurthulp zijn in hoge mate bepalend voor wat de 'jonge' moeder doet met de lessen uit projecten.
- Betrek kerkelijke instanties bij het versterken van het zelfbeeld. Het geloof geeft houvast en de kerk is een constante factor. Verbind daarom reguliere hulpverlening aan kerkelijk werk.
- Creëer vertrouwenspersonen of ambassadeurs in wijken en buurten. We hoeven niet altijd met een nieuw team van 'buitenstaanders' de wijk in te gaan.

6.3 Terugblik beleid & praktijk Nederland

Beleid Nederland

Het specifieke Antillianenbeleid heeft zich vooral geconcentreerd op de aanpak van jongeren betreffende voortijdig schooluitval, criminaliteit en werkloosheid. Het empoweren van vrouwen en het vergroten van de zelfredzaamheid komt op verschillende punten wel naar voren, maar het beleid is niet specifiek gericht op Antilliaanse en Arubaanse vrouwen. Uitgangspunt van het specifieke Antillianenbeleid is dat deze op den duur overbodig wordt. Na 2017 moeten de algemene voorzieningen toegankelijk zijn voor Antilliaanse en Arubaanse Nederlanders.

Interventies Nederland

We zien in de Nederlandse situatie dat de interventies gebaseerd zijn op aantal typen aanpak. Van de interventies die beschreven zijn, werken er twee op basis van ontmoeting. De overige interventies bieden hulp en ondersteuning op individuele basis of aan het gezin. De hulpverlener neemt in de interventies vaak een positie in tussen cliënt en de officiële hulpverleningsinstanties.

De interventies die opgenomen zijn in deze analyse, bieden allen ondersteuning op

verschillende gebieden en werken vaak tegelijkertijd aan zelfbeeld, empowerment, schuldhulpverlening en ondersteuning op het gebied van voeding. In de doelstellingen van de interventies komt het woord 'zelfredzaamheid' overigens weinig voor. Wel bieden alle interventies ondersteuning op dit gebied.

Elementen van kansrijke interventies Nederland

Het Nederlandse beleid met betrekking tot Antillianen in Nederland is overwegend probleemgestuurd. De nadruk op problemen, in het bijzonder die van jongeren, heeft tot gevolg dat er minder aandacht uitgaat naar de positie van de (jonge) vrouw.

In Nederland is er veel onderzoek gedaan naar de Antilliaanse en Arubaanse doelgroep in Nederland. Dit heeft geleid tot een grote hoeveelheid aan documenten. De kennis over de doelgroep is dus erg uitgebreid waardoor er passend beleid gecreëerd kan worden.

Voor de beleidsvoering is het inzetten en raadplegen van de Antilliaanse Nederlanders zelf een belangrijke manier om er voor te zorgen dat het beleid aansluit bij de leefwereld van de doelgroep.

De discontinuïteit van interventies in Nederland is een essentieel knelpunt. Beleid wordt voor een relatief korte periode geschreven, hier worden interventies op gecreëerd en wanneer de beleidsperiode afloopt, stopt ook de financiering voor de interventie.

Suggesties voor kansrijke interventies Nederland

- Geef initiatieven een positieve insteek, zoals het stimuleren van onderwijs, toeleiding naar werk, en benadruk niet de schaduwzijde van 'het probleem'.
- Zorg voor aansluiting bij de leefwereld van de cliënt. Zet ervaringsdeskundigen in en zorg dat daardoor het beleid beter aansluit bij de leefwereld van de doelgroep.
- Stel collectieve zelfredzaamheid centraal. Hierbij speelt het opbouwen van een community een rol. Deze community kan de collectieve zelfredzaamheid mogelijk maken en vergroot de leefwereld en referentiekaders van de vrouwen.
- Zorg voor continuïteit voor de cliënt. In het kader van levenslang en levensbreed leren en het gemis van een netwerk zou begeleiding van de doelgroep voor een langere periode ten goede komen aan de ontwikkeling van de vrouw.
- Zorg voor één coach of begeleider. Meervoudige problematiek heeft tot gevolg dat ondersteuning noodzakelijk is op verschillende vlakken. Voorkom dat de cliënt van hulpverlener naar hulpverlener wordt gestuurd en zorg voor één coach of begeleider die de cliënt gedurende de hele hulpverleningsperiode bijstaat.
- Verbeter de informatievoorziening. De doelgroep weet niet altijd wat mogelijk is in Nederland en bij welke hulpverleningsinstellingen zij terecht kunnen. Wederzijdse informatie uitwisseling is van belang.

- Zorg dat de eerste levensbehoeften op orde zijn. Het belang van Capability Building voor deze doelgroep; mensen kunnen zichzelf moeilijk ontwikkelen wanneer er onzekerheden zijn in de basisbehoeften.
- Zorg voor verwachtingenmanagement en informatie bij immigratie naar Nederland. Zorg voor een realistisch verwachtingspatroon van de Nederlandse samenleving.

6.4 Conclusies

Zelfbeeld en Levensloop

We constateren dat de situatie op de Bovenwinden en op Bonaire zorgelijk is en dat steunfuncties vaak ontoereikend zijn. Dat zien we ook vaak terug in het gemis aan beleid. Inrichting van beleid per eiland lijkt hier nog een stap te ver. Zowel praktisch gezien de geringe schaalgrootte als sociaal cultureel gezien het bespreekbaar maken van dit onderwerp. Zinvol lijkt om de relatie met uitvoeringsinstanties die het veld kennen, te intensiveren en te verbreden. Deze organisaties kennen het veld en verrichten vaak pionierswerk. Op basis van bevindingen uit deze groepen kan de overheid voor de middellange termijn beleid ontwikkelen dat beter aansluit bij deze doelgroep.

Uit het voorgaande empirische onderdeel van dit onderzoek is naar voren gekomen dat het stilstaan bij de levensloop en het bespreken van levensloopkeuzes voor de geïnterviewde vrouwen als zeer prettig en stimulerend werd ervaren. Juist gezien de sterke traditie van verhalen vertellen in het Caribisch gebied neem de functie van de Nanzivertellingen - kan de verwerking van narratieve methodes in interventies van grote waarde zijn voor Antilliaanse en Arubaanse vrouwen. Door het verleden een plaats te geven komen de vrouwen weer open te staan voor nieuwe initiatieven voor de toekomst.

Empowerment en Scholing

Uit dit onderzoek blijkt dat het faciliteren van de werkende moeder op Aruba en Curaçao een voorwaarde is voor een betere participatie in de samenleving. We zien hier voorbeelden, zoals de kinderopvangregeling binnen de Sociale Vormingsplicht en meer aandacht voor toeleiding naar werk. Voor Aruba specifiek geldt echter dat het de vertraagde invoering van de leerplicht voor alleenstaande moeders nog steeds een punt van zorg blijft. Een versnelde invoering blijft een belangrijk element in het empoweren van jonge alleenstaande moeders. Voor Curaçao geldt dat de verbinding richting arbeidsmarktbeleid, zoals die breed is ingezet op het eiland, nog niet richting dit thema gelegd is.

Zelfredzaamheid en Intermediairs

Doel van het Rijk is om in 2017 te stoppen met de financiering van specifiek Antillianenbeleid. Een afbouw met ingang van 2014 zal concreet vorm krijgen. Het idee hierachter is dat vanaf die tijd de reguliere instanties toegerust zijn om de doelgroep te bereiken. Uit dit onderzoek blijkt dat er nog een kloof te overbruggen valt. De kennis over de officiële instellingen en wat zij voor de vrouw kunnen betekenen moet vergroot worden zodat zij weten dat zij aanspraak kunnen maken op bijvoorbeeld studiefinanciering en subsidie voor de kinderopvang. Andersom zullen de reguliere instanties meer aansluiting moeten zien te vinden bij de leefwereld van de doelgroep.

Omdat de doelgroep veelal te maken heeft met multi-problematiek is het van belang dat strijd tussen hulpverleninginstanties onderling vermeden wordt. De cliënt heeft geen baat bij concurrerende hulpverleners en hier kan het aanstellen van een persoonlijke begeleider uitkomst in bieden.

Het streven van de Nederlandse samenleving naar individuele zelfredzaamheid is voor de Antilliaanse vrouw een grote stap. Een tussenweg zou kunnen zijn de collectieve zelfredzaamheid. Door samen zelfredzaam te zijn leert de vrouw haar eigen krachten in te zetten en zij kan leren van de krachten uit het collectief. Hiervoor is het nodig dat het opbouwen van een community gestimuleerd wordt.

Tot slot: het verschil in beleidscultuur

Het verschil in beleidscultuur tussen de Nederlandse Antillen en Aruba enerzijds en Nederland anderzijds is groot. De politieke horizon waartegen het beleid geschreven wordt is in Nederland op twee manieren sterk van invloed:

- Beleid in Nederland is probleemgestuurd beleid.
- Dat krappe tijdspad waarbinnen successen geboekt moeten worden (4 jaar) legt een druk op de uitvoeringspraktijk en in de weg staan.

In de Nederlandse Antillen en Aruba zijn de lijnen tussen bestuur, beleid en uitvoering door de schaalgrootte veel korter. De beleidsruimte is kleiner. Wat de verschillende uitvoeringsorganisaties doen wordt bepaald door een combinatie van jarenlange praktijkervaring en de sturing door de gedeputeerde en zijn beleidsmakers. Het omzetten van beleid in een klinkende, vernieuwende aanpak is minder aan de orde en de neiging om te documenteren minder groot.

De tijdelijke financiering van projecten en interventies heeft in Nederland een projectencarrousel opgeleverd. Op basis van deskresearch en seminars zijn voldoende elementen geïdentificeerd die interventies voor de alleenstaande Antilliaanse en Arubaanse moeders, kansrijk maken. Effectieve interventies zijn er volop. De Nederlandse Antillen en Aruba zitten niet op eenzelfde projectencarrousel te wachten. Uitwisseling van kennis en informatie tussen de verschillende delen van het Koninkrijk

en tussen de eilandgebieden onderling zou een positieve input aan de verduurzaming van de interventies kunnen leveren.

Literatuur

Dagevos, J. & Gijsberts, M. (2007). Jaarrapport Integratie 2007. Den Haag: Sociaal Cultureel Planbureau.

Giltay-Veth Daniel (2009), Het rendement van Zalmgedrag. De projectencarrousel ontleed. Den Haag: Uitgave Nicis instituut.

Groenewoud, G.M.M. ea (2010). Eindrapportage sociaal-historisch en empirisch onderzoek 'Sterke vrouwen van het Koninkrijk'. Curaçao: Universiteit van de Nederlandse Antillen

Heiberg, C., Van der Hijden, S., Smeulders, V. & Fermin, A. (2005). State of the Art Studie Antilliaanse risicojongeren. Den Haag: KIEM.

Ministerie van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap (2007). Nota 'Meer kansen voor vrouwen. Emancipatiebeleid 2008-2011.

Ministerie van VROM/WWI (2007). Integratienota 2007-2011. Zorg dat je erbij hoort!

Ministerie van VROM/WWI (2009). Kabinetsbeleid Antilliaans Nederlandse probleemjongeren vanaf 2010.

Taskforce Antilliaanse Nederlanders. (2008). Antilliaanse probleemgroepen in Nederland. Een oplosbaar probleem. Venlo: Van Grinsven.

Tweede Kamer, vergaderjaar 2004-2005, 26 283, nr. 19. Migratie Antilliaanse Jongeren. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Tweede Kamer, vergaderjaar 2008-2009, 26 283, nr. 50. Migratie Antilliaanse Jongeren. Den Haag: Tweede Kamer der Staten-Generaal.

Veen, van der, G. (2008). Jaarrapport Integratie 2008. Den Haag: Centraal Bureau van de Statistiek.

Colofon

Dit onderzoek is uitgevoerd door de Universiteit van de Nederlandse Antillen in opdracht van het Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties, Directie Koninkrijksrelaties. De uitvoering is gedaan in een samenwerking tussen instituut De Karthuis van de Hogeschool van Amsterdam en de Faculteit voor Maatschappij- en Gedragswetenschappen van de UNA. Het onderzoeksteam is bijgestaan door een begeleidingscommissie en een klankbordgroep.

Begeleidingscommissie

Mw Sarah Wescot-Williams
Mw Mariëlle Capello

Mw drs. Sabine de Kroon

Dhr Robbert Bakker MSc

Voorzitter
Vertegenwoordiging van Nederland
in de Nederlandse Antillen
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties, Directie Koninkrijksrelaties
Ministerie van Binnenlandse Zaken en
Koninkrijksrelaties, Directie Kennisontwikkeling
Openbaar Bestuur en Veiligheid

Onderzoeksteam

Mw drs. Margo Groenewoud
Mw drs. Odette van Brummen

Mw drs. Ellen Hommel
Dhr drs. Jeroen Jansen

Mw Maurienne Miguel

Mw Mairis Mook

Mw Gwen Mozer

Mw Judith Voorbergen

Mw Willemijn Verzijlbergen

Projectleider, eindredactie
Begeleiding praktijk Nederlandse Antillen
en Aruba
Begeleiding beleid en praktijk Nederland
Begeleiding beleid Nederlandse Antillen en
Aruba
Student UNA, uitvoering onderzoek Nederlandse
Antillen en Aruba
Student UNA, uitvoering onderzoek Nederlandse
Antillen en Aruba
HOIO HvA, onderzoek beleid en praktijk
Nederland
Student UNA, uitvoering onderzoek Nederlandse
Antillen en Aruba
Student UNA, uitvoering onderzoek Nederlandse
Antillen en Aruba